

VASILIJE KRESTIĆ

SELJAČKI NEMIRI U HRVATSKOJ I SLAVONIJI ŠEZDESETIH GODINA XIX VIJEKA

O agrarnim odnosima na selu u Hrvatskoj i Slavoniji, o položaju i nemirima seljaka poslije oslobođenja od kmetstva do nagodbe 1868, za razliku od prethodnog perioda, kod nas je malo pisano. To je vršeno sporadično, u okvirima većih studija sintetičkog karaktera, ali ne na osnovu arhivske građe koja postoji, već pretežno preko interpretacije propisa koji su objavljeni u vrijeme apsolutizma. U ovom radu pokušat ću prikazati seljačke nemire na teritoriji civilnog dijela Hrvatske i Slavonije u periodu provizorija, koji je nastao poslije oktobarske diplome 1860. i trajao do hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine.

Osnovni uzroci seljačkih nemira

Ne upuštajući se u analizu i ocjenu zakona o ukidanju kmetstva iz 1848. i carskih patenata iz 1853. i 1857. godine,¹ zadržat ću se na pitanjima koja su do šezdesetih godina ostala nerješena i bila glavni uzrok seljačkih nemira.

Među najvažnija takva pitanja idu kultivirane neurbarske zemlje (činžene i gorne), za koje Hrvatski sabor od 1848. nije donio nikakvo rješenje, jer je prevagnulo mišljenje konzervativnih elemenata da su kontraktualnog karaktera, pa su seljaci, kao i ranije, za njihovo korišćenje bili dužni da plaćaju bivšim feudalcima određene dažbine u novcu i naturacijama. Carski patent iz 1853. donio je odredbe koje nisu riješile pitanje

¹ O tome vidi: Ljerka Kuntić, O nekim osnovama za politiku hrvatskih građanskih stranaka u XIX stoljeću, Radovi Filozofskog fakulteta, odsjek za povjest, sv. 2, Zagreb 1932; Dr Josip Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji, Zagreb 1952, str. 178 i dalje.

izvanselišnih zemalja. Po njemu seljaci su mogli, ali nisu morali, otkupiti se od dužnog podavanja. Otkupljivanje nije moglo biti pojedinačno, već kolektivno. Na taj način omogućeno je vlasteli da dođu do znatne sume gotovog novca, a i do same zemlje, koju su seljaci u nedostatku novca predavali, ili im je silom oduzimana.²

Oni koji nisu uspjeli da se otkupe i u 60-im godinama bili su dužni da plaćaju za neurbarske zemlje, pri čemu su davanja u naturi mogli platiti novcem. Seljaci su nastojali da se oslobode svakog plaćanja za izvanselišne zemlje i prestajali su da daju zakonima određene dažbine. Zbog prisilnog utjerivanja takvih daća i zbog otpora seljaka protiv otimanja zemlje od vlastele dolazilo je do oružanih sukoba.

Još češći i oštriji sukobi događali su se zbog šume i paše, čije pitanje je Sabor od 1848. ostavio u onom stanju koje je vladalo do revolucije i koje je išlo u prilog plemstvu. Carski patenti od 1853. do 1857. nisu riješili ovo pitanje i seljaci su zahtijevali da one zemlje s kojih su do 1848. uživali pravo drvarenja i paše pripadnu njima, tj. da ih uživaju slobodno, bez plaćanja raznih dažbina. Vlastelinstva su smatrala da su sve te zemlje, »ili skoro sve, njihova imovina i da seljaci koji hoće da upotrebljavaju tu šumu ili pašu imaju i dalje davati daće i protudaće u naturi, u novcu, u zaprezi ili u ličnom radu.«³ U svojim zahtjevima seljaci se nisu zadovoljavali sudskim odlukama, koje su gotovo redovno bile protiv njih. Čitav život sela zavisio je od šume i paše, pa se borba za njih, naročito prilikom segregacija, pretvarala u prave oružane sukobe. Ti sukobi predstavljaju vrhunac klasne borbe sela i stvarni su predužetak nedovršene agrarne revolucije, koja teži likvidaciji svih feudalnih ostataka.

Pitanje manjih kraljevskih prava riješeno je na Saboru 1848. samo djelimično, jer pravo vinotočja nije pripalo seljacima pojedinačno, već cijeloj općini. Istovremeno plemstvo je u tom pogledu zadržalo neograničeno pravo, koje ni patentima nije izmijenjeno. Nisam naišao u dokumentima na direktnu pobunu zbog ograničenog prava vinotočja, ali stoga što je time seljacima zatvoren važan izvor prihoda, to ograničenje je utjecalo na porast seljačkog nezadovoljstva.

Zakoni o ukidanju kmetstva iz 1848. s neriješenim pitanjima, odraz su slabosti i nerazvijenosti građanske klase tadašnje Hrvatske i tadašnje političke snage feudalnog plemstva, koje se lišavalo samo onoga što je pod snažnim pritiskom revolucionarnog gibanja sela moralo ustupiti. Ustupci su učinjeni pod uvjetom otkupa za koji je garantirala država. U pitanjima gdje država to nije učinila (izuzetak čini desetina koja je ukinuta bez otkupa), stanje je ostalo nepromijenjeno i feudalne obaveze seljaka su produžene. Pobjedom kontrarevolucije hrvatsko plemstvo je u doba apsolutizma ojačalo pozicije i podrškom dvora spretno ih iskoristilo za svoje materijalne svrhe. Stoga su carski patenti konačnu likvidaciju feudalizma riješili »na najveću korist reakcionarnih društvenih

² Bogdan Stojsavljević, *Cornjaci*, Grada, knj. 9, Zagreb 1959, 127.

³ Mijo Mirković, *Predgovor za knjigu Bogdana Stojsavljevića, Šuma i paša u borbi sela u Hrvatskoj i Slavoniji poslije 1848.* Grada, knj. 11, Zagreb 1961. X.

klasa: feudalne katoličke crkve i plemstva«. ⁴ Apsolutistička vlada obezbijedila je plemstvu vrlo visoku odštetu za izgubljene urbarijalne zemlje i kmetska podavanja. Za svako kmetsko selište u Hrvatskoj određena je odšteta od 400, a u Slavoniji 260 forinti. ⁵ Te ogromne sume iplaćivane su iz dodatnog poreza, na svaku forintu 15 krajcara, što je naročito teško pogadalo seljake ⁶ koji su u novim uvjetima kapitalističkog sistema, pored zaostalih starih, dobili nove obaveze. Novi i veći od ranijeg centralistički državni aparat je za svoje održavanje uveo zemljarinu, »porez na dohodak, lični porez, teške i brojne takse« i veliki posredni porez »na šećer i drugu robu, monopol duvana i sl.« ⁷ Osim toga, vrlo je porastao neposredni porez, koji je od 1848. plaćalo i plemstvo i crkva. U 1848. taj porez za Hrvatsku i Slavoniju iznosio je 254.000 forinti, 1851. skočio je na 3,4 miliona, a 1857. godine na 5,8 miliona forinti. ⁸ Ogromni poreski zaostaci iz apsolutističkog doba i velike poreske obaveze u vrijeme provizorija (1865. iznosile su ukupno 7.197.386 forinti) ⁹ ubrzavali su proletarizaciju seljaka i zaoštravali klasnu borbu sela.

Agitacija političkih stranaka i uvlačenje seljaka u politiku

Oštija klasna borba nastala je poslije Oktobarske diplome 1860, kada je obnovljeni politički život prodrio u sela, gdje je na svojevrsan način bio protumačen i prihvaćen. Pritisnuti starim i novim obavezama, seljaci su, za vrijeme Bachove vlade, živjeli u uvjerenju da su prevareni i da im je oduzeto dijelom i ono što su 1848. izborili. Međutim, može se pretpostaviti, premda period apsolutizma nije još proučen, da seljačkih nemira većeg opsega, u vidu mnogobrojnih oružanih sukoba i u vidu takozvane hajdučije, nije bilo u tolikoj mjeri koliko je to bio slučaj nakon Oktobarske diplome. Između ostalog, razlog treba tražiti u općem političkom mrtvilu i represivnim mjerama koje karakteriziraju desetogodišnju vladu A. Bacha. Slom apsolutizma i novo političko gibanje pokrenulo je i selo da slobodnije iznese svoje želje i potrebe i za njih da se bori. Donedavno kmetovi, postavši politički slobodni, seljaci su zbog svoje mnogobrojnosti bili važan politički faktor, čije su simpatije u narednim izborima za satarske poslanike imale odlučnu ulogu. ^{9a} Zbog toga su oni, premda nepi-

⁴ Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958, 479.

⁵ Milivoj Vežić, *Urbar hrvatsko-slavonski*, Zagreb 1882, 355.

⁶ Bogdanov, c. d. 480.

⁷ Isti, *Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja*, Sarajevo 1956, 67.

⁸ Rudolf Bičanić, *Industrijska revolucija u Hrvatskoj i godina 1848*, *Historijski zbornik*, Zagreb 1948, br. 1-4, 80.

⁹ *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 1865-7*, Zagreb 1867, 83 i 320.

smeni,¹⁰ politički nespremni, a socijalno više orijentirani na svoje usko seljačke probleme, bili uvučeni u politiku i stranačke borbe koje su se vodile oko rješavanja pitanja državnopravnog odnosa Hrvatske prema cjelokupnoj monarhiji i prema Ugarskoj. Političke sukobe seljaci su željeli iskoristiti tako da dobiju šume, paše i vinograde, da se ukinu plaćanja bivšim gospodarima i da im se smanje ogromni državni porezi. Tadašnje stranke imale su u vidu ove seljačke interese i trudile su se, svaka na svoj način, neka s manje, a neka s više vještine, da pridobiju seljake dajući im obećanja koja nisu mislile da ispune.

Bachova vlast bila je kruta, surova i policijska, pa zato po svojoj prirodi nesimpatična, odvratna hrvatskom seljaku. Stoga je ona izazvala mržnju tih seljaka, ne samo prema sistemu Bachove policijske uprave nego i prema svima nosiocima te uprave. To su iskorišćavali unionisti, pozivajući se na liberalne tradicije košutovske Ugarske, i trudili su se da pridobiju seljake na svoju stranu. Zbog toga su se mogle i zapaziti takve pojave kod jednog dijela hrvatskog seljaštva poslije 1860. da su govorili i mislili »da su Mađari osobiti i odabrani zatočnici slobode.« U vezi s tim dopisnik Pozora je pisao da je unionistima bilo lako reći: »Eno vidite, Pozor¹¹ neće da se sdružimo s Mađari, nije dakle prijatelj slobode. A mi, koji vas nagovaramo da pristanete uz Mađare, pa da se ne pitate kojim načinom i pod kojim uvjeti, mi ljubimo slobodu.«¹² Osim toga, oni su plašili seljake »da će i nadalje stenjati pod Carstvom« i plaćati »sve dosadašnje štibre i terete« ako se ne združe s Mađarima, »koji su jedini kadri povratiti . . . stare slobode.«¹³

¹⁰ Po izbornom redu iz 1848, koji je usvojen i za sabor 1861. i s nekim izmjenama važio do 1867. godine, automatsko pravo zastupništva imali su velikaši i dostojanstvenici. Narodni zastupnici birani su posrednim putem na taj način što su najprije birani izabranici koji su birali zastupnike. Pravo glasa bilo je pri tome ograničeno. »U županijama, po seoskim općinama, imali su ga samo kućne starješine, a po gradovima bilo je uvjetovano imetkom, pravom građanstva, školskom spremom ili činovničkim položajem.« Zastupnik je mogao biti »bez razlike roda ili stališa svaki domovine ove sin jedne ili druge crkve, samo ako je pismen i ako je navršio 24 godine« (Vaso Bogdanov, *Hrvatski sabor iz godine 1861*, Telegram od 14. aprila 1961). Za saborske izbore 1867. godine stvoren je izborni red kojim je pravo izbornika znatno ograničeno poreznim cenzusom koji je za pojedine kategorije iznosio 5,15 i 30 forinti (*Saborski spisi sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1867-1870*, Zagreb 1905, 3). S malim izmjenama taj zakon ostao je na snazi sve do izborne reforme iz 1910. godine (dr Franjo Salavary, *Zakon o izbornom redu*, Hrvatski zakoni XVIII, Zagreb, drugo izdanje, bez godine, 5).

¹¹ U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 1869. godine sasvim nepismenih muškaraca. 74,38%, žena 86, 81% (Milovan Zoričić, *O pismenosti žiteljstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Ljetopis Jugoslavenske akademije, Zagreb 1902, sv. XVI, 82).

¹² Pod Pozorom se podrazumijeva Narodno-liberalna stranka sa Strossmayerom na čelu.

¹³ Pozor 1860. br. 35.

¹⁴ Isto, 1860. br. 53 i 1861. br. 14. Povodom tih agitacija banska konferencija je 16. januara 1861. izdala strogas »na narod hrvatsko-slavonski« i demantirala glasove »da će se s povratkom staroga našega ustava povratiti također iz nova njegdašnja tla i roba kmetovah.« Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861, Zagreb 1862, sv. I, XLII, XLIII.

Pored domaćeg županijskog činovništva, koje je samo po sebi bilo protiv Bachove državne birokracije, kao mađaronski agitatori javljaju se i službenici na vlastelinstvima, čiji su vlasnici pripadali Unionističkoj stranci. Kvaternik je tvrdio da Mađari potkupljuju seljake, a služeći se »infamnim agitacijama«, mogu i sami sebe u najveću »nesreću strmoglaviti, ako se toli smjelo s vatrom igrali budu.«¹⁴ Čak i tako istaknuti članovi Unionističke stranke kao što su Koloman Bedeković i Ladislav Kukuljević agitirali su da Hrvatskoj nije potrebno posebno Namjesničko vijeće, Dvorska kancelarija i Sto sedmorice, jer izdržavanje njihovo staje mnogo novaca. Tvrdili su da bi bilo manje plaćanja kada bi hrvatski i ugarski organi bili jedinstveni, pa su savjetovali da se glasa za one kandidate koji su za savez s Mađarskom. Obećavali su seljacima »da će im slobodnu pašu izposlovati, da oni od građanah dnevnicah za sabor primali nebudu itd.«¹⁵ Povodom predizborne borbe za sabor 1865. godine administrator Varaždinske županije, Dragutin Pogledić, pisao je kancelaru Mažuraniću da su »protivnici narodne stvari (mađaroni – V. K.) sve moguće načine upotrebili, kako da narod za ideju sjedinjenja s Mađari predbijaju, oni mu naročito stranom neposredno, stranom putem svakojakih židovah i inih onakove versti ljudih pod različitim izlikami novcem mađarskim po zemlji putujućih za razumjeti dadoše, da ćemo ako se s Mađari opet sjedinimo, kao što smo do godine 1848. sjedinjeni bili, i kao što to njegovo c. k. i apostolsko veličanstvo i sada želi, jer je državno ministra koji je to pričio (mislí se na Schmerlinga – V. K.), odpustilo, a sjedinjenje dvorskih kancelarijah odredilo itd. opet onako maleni porez plaćati, i da će mnogi imi tereti prestati, dočim ih tako zvani vladini ili narodni ljudi u ruke Švabah predati hoćedu.« Pogledić piše da su agitatori plašili narod da će im vladini kandidati nametnuti robotu i time ih odvrćali da glasaju za njih.¹⁶

Takvom agitacionom politikom unionisti su podsticali seljake pa su oni, u prilikama gdje im je bilo moguće, istupali s najradikalnijim zahtjevima. Najčešće su to činili u županijskim skupštinama, kojima su, svojim stavom, davali krajnje opozicioni ton. O tome svjedoči izvještaj o skupštini zagrebačke županije, koji je Ivan Kukuljević poslao kancelaru Mažuraniću. Skupština je održana u decembru 1864. i Kukuljević tvrdi da je završena mirno i umjereno kao što je i počela, ali još prije no što je bila otvorena, piše on: »poprimio sam sva moguća sredstva, tako, kako da stranom razdražene duhove umirim, a stranom one elemente, koji su za oruđe služili nekim zanešenjakom, odstraním. U ovu svrhu sazvaó sam u smislu poslovnika, putem novinah i običnih pozivnicah, istina bog sve one, koji pravo imadu dolaziti na županijske skupštine; ali nisam zvaó posebnimi pozivnicami seoske občine, jer sam iz iskustva znaó, da njihovi

¹⁴ Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 1861, Zagreb 1862, 352, 353.

¹⁵ Državni arhiv u Zagrebu (DAZ). Predsjednički spisi Dvorske kancelarije (PSDK) 1865, K. CCLXX, br. 266.

¹⁶ Isto, br. 349.

stranom neuki stranom iz nevještine prečarani zastupnici vazda samo prečerane govore i predloge povlađuju. Dapače savjetovao sam privatnim putem kotarske sudce, neka oko toga nastoje, da ovi seoski zastupnici, koji su ipak u pozivnicah, poslanih kotarskim sudcem, posredno pozvani bili, na sadašnju skupštinu nedođu. I doista bješe moj savjet uspješan, jer od tih zastupnikah, na veliku žalost mojih protivnikah, osim nekolicine njih iz bližnjih obćinah, nebiaše viditi na skupštini.«¹⁷

Tako dobro organizirana i vješto vođena unionistička agitacija morala je unositi pometnju u redove hrvatskog seljaštva i ponekad ga navoditi na nekim mjestima i na ispade, kakvi su se dogodili u Ozlju 19. maja 1861. Tog dana pjevačko društvo iz Karlovca došlo je u Ozalj na izlet. Karlovčani su izletu dali svečan karakter, pa su se uparadili crvenkapama, surkama i narodnim barjacima. Ozalj s okolinom bio je vlasništvo mađarskog magnata Gustava grofa Bathányija. U to vrijeme na njegovu zemljištu mađarski inženjeri vršili su neka premjeravanja. Čim su pjevači stigli u selo, jedan inženjer ih je pozvao u grad da tamo pjevaju. U međuvremenu pod samim gradom okupilo se oko 200 seljaka. Čim su se Karlovčani pri povratku iz grada pojavili, »stanu jim seljaci predbacivati, da zašto da imadu ovakve barjake, a ne mađarske, da su ih opet došli varati, ko što i 1848. godine, kada su jim proskerbili krajske pravice, da su oni Mađari i da neće niti znati za Ilirce; uz to stali su jim barjake tergati, kola prevrćati, i kamenjem po njima hitati, tako da su se Karlovčani u bieg pustjali, kojom prigodom dvojica njih teško bude izranjeno.«¹⁸

Taj događaj brzo je odjeknuo po čitavoj carevini. Mažuranić je telegrafirao Šokčeviću: »Iz krugova peštanskog sabora stigla je vest da je u Hrvatskoj izbila seljačka buna u korist Mađarske. Umoljavate se da preduzmete stroge mere protiv eventualnih rdavih namera i dostavite izveštaj o zapazanjima u tom mestu.«¹⁹ Ministar policije molio je bana da mu hitno odgovori »šta ima u stvari povodom depeše koja je 23. o. m. (maja - V. K.) upućena baronu Keményju u Peštu iz Zagreba koja glasi: da je u Hrvatskoj izbila revolucija, da su hrvatske zastave uništene, a istaknute mađarske?«²⁰

Pored mađarskih novina, naročito Pesti Naplóa, mnoge bečke novine donijele su vijesti »da se u Hrvatskoj buni narod na korist ugarskog saveza, pa da prieti Zagrebu, da će ga razoriti, ako nepristane uz njegove želje.«²¹

Šokčević je javio Dvorskoj kancelariji da su uzroci nereda ozaljskih seljaka onako kako su ih prikazali Mađari i njihove novine netačni i da se tu ne radi o nacionalnom osjećanju i političkim težnjama, već o čisto socijalnom pokretu. Naime, seljaci su kod svih sudskih instancija bili osuđeni da pored gornice plate vlastelinstvu i desetinu. Zbog toga su se

¹⁷ DAZ, PSDK 1864, K. CCLXVIII, br. 438.

¹⁸ Isto, Predsjednički spisi Namjesničkog vijeća (PSNV) 1861. K. 24, sv. 8. br. 309.

¹⁹ Isto, prilog bez broja.

²⁰ Isto, prilog br. 313.

²¹ Pozor 1861, br. 120.

žalili na sve strane, ali svugdje su bili odbijeni, pa je prirodna posljedica, piše ban, »da su isti nezadovoljni, te pokret kakav žele, da se te desetine oslobode«. Zbog toga što su svi činovnici vlastelinstva Mađari, »ili njihovi strastveni priverženici«, i zato što su se tu nalazili mađarski inženjeri, Šokčević je tvrdio da su seljaci na nemir podstaknuli agitacijom. On piše da se u Tomašnici, blizu Ozlja, nalazi i vlastelin Gustav Spišić, koji je poznat »kao gorući neprijatelj domorodaca, i mađaroman«. Spišić želi da postane zastupnik saborski za srez ozaljski umjesto J. Vranycanija pa agitira da se ovaj opozove, a njemu »poklisarski mandat uruči.« Da bi to postigao, napada Narodnu stranku, psuje »njihove znake ko crvenkape i trobojne barjake, surke itd.« U takvim okolnostima, završava ban, »ondašnje žiteljstvo od saveza s Ugarskom povratak dobe prije ožujске glede poreza, i oslobođenja od svih daćah očekiva, kad mu to gore pomenuti priverženici mađarske stranke svakom prilikom u glavu ubijaju.« Isto tako »lako se tumačiti može odkuda razjarenost seljaka kod viđenja tih znakovah, koje za bezdvojbene predteče još većih daćah i još težijeg plaćanja deržāse.«²²

Dopisnik Pozora slaže se s banom da se ozaljski seljaci nisu pobunili zbog mađarskih nacionalnih i političkih težnji, jer oni toliko mare »za ‚Magyarország‘, koliko za Kitaj ili Japan.« Međutim, narod se može pobuniti, piše Pozor, »ako mu obećāš sve ono što mu Mađari dati ne mogu, ako mu rekneš, da od sada neće nikakva poreza plaćati, da neće gornice davati, da će šumah imati koliko hoće, itd.« »Seljaci misle, da će ove daće prestati, ako mađarske . . . pravice uvedene budu«, i žale se da su »polag švabskih i ilirskih pravica propali«, jer su ih gospoda ogulila da ne mogu više živjeti. »Ozaljski seljaci misle, da su Ilirci i narodni barjaci krivi, što oni moraju plaćati prekomjerni porez i gospodske daće a napose desetinu ozaljskoj gospoštini. — Seljaci misle, da su Ilirci i narodni barjaci krivi, što im je ozaljska gospoština radi zaostavše desetine vojenom silom dala ovrhu učiniti prošle jeseni.« Pozor tvrdi da se seljaci Ozlja bore s glađu, pa im nije stalo »ni do Mađarizma, ni do bijelih ni do crnih zastavah, . . . već do komada hleba. Puk ozaljski prionut će uz onoga, koji mu jedno i kukavno njegovo stanje poboljšao bude«, i zaključuje »da je ozaljski prizor socijalnoga, a nipošto narodnoga značaja.«²³

Ne ulazim u pitanje koliko je onih 200 seljaka koji su napali Karlovčane radilo to iz svog uvjerenja, a koliko su ih na to natjerali ili nagovorili činovnici s imanja grofa Bathyanja. Sama činjenica da se tako nešto moglo desiti pred kapijama Karlovca govori o još nejasnim stavovima jednog dijela hrvatskog seljaštva u pitanju odnosa prema Ugarskoj.

Slični ozaljskom bili su događaji iz 1867. godine u uskom dijelu riječkog i bakarskog zaleđa, posebno u Kukuljanovu, Škrljevu, Krasici, Praputniku, Dragi i Čavljanici. Stanovništvo tih mjesta živjelo je u stalnoj neimaštini i u vječitoj borbi s glađu. Životni uvjeti naročito su se pogoršali poslije 1848, kada je Rijeka pripala Hrvatskoj i kada je Bachov carin-

²² DAZ, PSNV 1861, K. 24, sv. 8, br. 309.

²³ Pozor 1861, br. 120 i 135.

ski sistem pogodio njenu trgovinu koja se odvijala Savom, Kupom i Lujzinskom cestom. Na smanjenje riječkog prometa utjecala je i željeznička pruga Zemun – Zagreb – Zidani Most, koja je bila povezana s Trstom. U industrijskim postrojenjima, koja su do 1848. godine relativno dobro napredovala, i u razvijenijoj trgovini stanovništvo najbliže riječke okoline nalazilo je važan izvor zarade. Poslije 1848. nastao je privredni zastoj, koji je s jedne strane utjecao na jačanje separatizma riječkog patricijata prema Hrvatskoj, a s druge na smanjenu mogućnost »zaslužbe«. ²⁴ Položaj primorskih seljaka pogoršao se u vrijeme apsolutizma povećanjem poreza, uvođenjem mnogih taksa i pooštrenjem mjera protiv krijumčarenja. Naročite nezgode nastupile su poslije 1848, kada su bolešću vinove loze presahli najvažniji prihodi seljaka. Komorski sistem uprave i posebni prirodni uvjeti stvorili su znatnu razliku u problemima između primorskih sela i onih u ostaloj Hrvatskoj. Seljaštvo je ovdje još teže podnosilo teret nedovršene agrarne revolucije. Razvijeno vinogradarstvo i ograničeno pravo sela u krčmarenju bio je jedan od osnovnih izvora seljačkog nezadovoljstva. Blizina mora omogućila je lakši izvoz drveta, što je prouzrokovalo intenzivniju eksploataciju šuma, ali dovelo i do zabrane da se seljaci njome koriste. Za izdržavanje svojih porodica i za podmirivanje svih dažbina stanovnici su se ođavali moreplovstvu, radili kao fizički i zanatski radnici, odlazili u Ugarsku, Slavoniju, Srijem i Banat kao poljoprivredni nadničari, a u 60-im godinama počeli su se iseljavati najčešće u Aleksandriju. ²⁵

Iskorištavajući težak položaj primorskih seljaka, riječki mađaroni agitirali su još početkom 60-ih godina u istom duhu kao što su činili unionisti u ostaloj Hrvatskoj i Slavoniji. Naročite uspjehe imali su od marta 1867, kada je zbog nereda u Rijeci za kraljevskog komesara postavljen Eduard Cséh. Da bi grad s okolinom što lakše pripao Ugarskoj, Cséh je postao pokrovitelj svih promađarskih agitacija. Rezultati takve politike bile su pobune, koje su se manifestirale ne samo otkazivanjem poslušnosti tadašnjim organima vlasti već njihovim protjerivanjem i stalnim

²⁴ Sreski sudac iz Delnica piše o tome u junu 1865. ovo: »Otkada je otvorena željeznička pruga iz Čakovca do Zidanog Mosta malaksala je znatno kiriaška zasluga žiteljah Delničkoga kotara, a otvorenje željeznice Sisačko-Zidanomostake smrtni je dalo udarac njihovim zaslužbam, jer trgovina Dolnje Ugarske, Srijema, Slavonije i Hrvatske i podunajskih kneževinah, koja je prolazila preko Karlovca Lujzinskom do Rieke udarila je drugim pravcem, pa ovdášnji narod ponajviše od zaslugah kiriašenja živući ostao je na ciediju oslonjen na svoj tvrdi kamen i ograničen samo na slabo izvažanje domačega leta k'moru a mi prvo ni ovo zadnje ga hraniti nemože« (DAZ, PSNV 1865, K. 73, sv. 34, br. 1200, prilog br. 1543).

²⁵ Samo iz sreza Vinodolskog i Bakarsko-Hreljinskog, koji su 1860. imali skupa oko 22.000 stanovnika, odlazilo je »u druge krunovine« po 4-5000 ljudi (*Isto*, Acta comitatus Fluminensis „Riečka“ 1860, K. XV, br. 1056). U jednom dokumentu od 29. juna 1861. Riječka županija piše Namjesničkom vijeću: »Ovdášnjem pučanstvu koje je radi pomanjkanja radnje nemalo u političkom i redarstvenom obziru sumnjivo hilo i radi zdvojenja mnogim spletkam povod dalo, otvorio se je znatan posao i pruža mu ugodna prilika k obilatoj zaslugi u Aleksandrii, te uslijed toga gerdna svaki dan ovamo množina ljudstva moleći bezodvlačno izdanje putnicah za inozemstvo« (*Isto*, 1861, K. XLI, br. 925).

napadima na svećenike²⁶ i učitelje, koji su bili protiv toga da Rijeka s okolinom pripadne Ugarskoj. Seljaci su isticali mađarske zastave, vikali »eljen« i izjašnjavali se da su Mađari. Župnik Drage, Josip Dobrila,²⁷ piše 1. avgusta 1867. da sve stanovništvo Trsata i Drage kao i njihove okoline pristaje uz mađarsku agitaciju, »razvija po kućah svojih mađarske barjake, »Eljen« viče i psuje Hrvate.« On kaže da se upotrebljavaju mnoga sredstva kako bi se narod izjasnio za uniju pod uvjetom neposrednog pridruženja Primorja Ugarskoj. »Sveštenstvo i činovništvo jedina je inteligencija po selih, koja premda ne stupa u akciju proti toj nakan, protivna joj je posvema, treba dakle podkopati povjerenje naroda u ova dva faktora, osumnjčiti netemeljitimi obećanji sveštenstvo u očijuh naroda, te tako zavedeni puk bude sve radio za volju ove idee. – Tim načinom započela je vladavina agitatorah u kotaru bakarskomu, počeli se razvijati mađarski barjaci, vikati »Eljen«, psovati svakoga tomu protivnoga. – U Dragi naročito neima dana, da mimo prolazeći seljaci i seljakinje, divljim urlikanjem ne napadaju na mene, vičući »Eljen« i psujuć na sveštenečki stališ i grdeć moje dostojanstvo«. Seljaci Drage istakli su mađarski barjak na crkvi i plovaniji, a Dobrila su polupali prozore. Navodeći slične neredе i u drugim mjestima, Dobrila kaže: »Ako navadjam demonstracije i u tuđih plovanijah ... to činim jer su sve sa demonstracijami u mojoj plovaniji u najužem moralnom savezu, jer izvira ju iz istoga vrijeļa i u smislu socialnog pokreta posvuda su naperene proti svećenstvu i crkvenim institucijam, te ustrajali ovaj postupak, svećenstvu bude podkopan svaki ugled i dostojanstvo.«²⁸ Seljaci Škrljeva su »svakakvimi grožnjami« prisilili svoga suca Pavla Rošića da njih nekoliko stotina, većinom žene, odvede pod mađarskim zastavama u Rijeku, gdje su prisustvovali izboru riječkog poslanika za ugarski sabor.²⁹ Inače, oni su prijetili da će »ubiti svakoga hrvatskoga činovnika, koji bi im došao u selo.«³⁰

²⁶ Još početkom 1862. Šokčević je pisao riječkom županu Zmajiću: »Priobćeno je višjemu mjestu, da su žitelji obćinah nalazeći se oko Rieke kao što i stanovnici miestah, koja su uzduž obale do Cirkvenice u najnovije vrijeme pozornost probudili svojim vladi neprijateljnim duhom. Kaže se, da duh taj imenito pokazuju opornostju proti sveštjenikom svojim, koji lojalno misle ... Nadalje proizlazi, da rećeni duh žiteljah tih ne hrani samo mađarska stranka u Ricci, što najpomnijie, već da je u posljednje doba u spomenutih miesta opaženo i više inostranacah koji su po svoj prilici emisari hili« (Isto, PSNV 1862, K. 18 sv. 5, br. 118).

²⁷ Njega je u julu 1867. Cséh optužio da je prouzrokovao neredе zato što se iz Drage do Sv. Kuzme vozio kolima koja su bila ukrašena narodnom zastavom (Isto, PSDK 1867, K. CCLXXVII, br. 341).

²⁸ Isto, Spiej Dvorske kancelarije (SDK) 1867, K. CCVII, br. 1213.

²⁹ Sveučilišna knjižnica, R. 6047, Ostavština I. Vončine, Razni spisi koji se odnose na riječke događaje u lipnju 1867, Otvoreno pismo I. Vončine, E. Csěhu od 17. juna 1867 (Otvoreno pismo). Martin Polić u Parlamentarnoj povijesti, Zagreb 1889, knj. I, 277. spominje ovo pismo samo jednom rećenicom iz koje se ne vidi Vončinina ocjena o uzrocima pokreta u okolini Rijeke.

³⁰ Sveučilišna knjižnica, R. 6047, Izvještaj I. Vončine Namjesničkom vijeću od 11. juna 1867 (Izvještaj).

Podžupan Ivan Vončina je 10. juna bio u pobunjenom Praputniku, gdje su se kod seoske crkve okupili mještani, koje je mornar Luka Štiglić nagovarao da nabave mađarske zastave. Vončina piše kako mu je Štiglić rekao da su Hrvati za svaku godinu uveli novačenje, a nakon 1848. i porez, pa »trpaju džepove krvavom mukom primorske sirotinje; jer dočim se je god. 1848. plaćalo po 2 forinta poreza, plaća se od ono doba po 4 forinta.« On je rekao da su »Hrvati krivi, što preko mora ima toliko stotinah bjegunacah, a kod kuće toliko neudatih djevojaka«, kao i zato »što je financiah straže u izobilju, a trgovine i zaslužbe nikakve.« »Svim tim nevoljam – kazao je Štiglić – da će biti konac, ako radimo onako, kako i Riečani rade, ako nebudemo više Hrvati, nego ako postanemo Mađari.«³¹ Kada je Vončina pošao iz Praputnika prema Krasici, Štiglić je sakupio »koju stotinu dece«, koja su vičući »eljen« i goneći ga sve do Krasice bacala za njim kamenje.³² Pretpostavljajući da će Vončina pri obilasku pobunjenih sela biti u opasnosti, sreski sudac Padavić pošao mu je u pomoć sa 12 žandara. Saznavši za to, seljaci Praputnika su kamenjem krenuli na žandare, koji su pri uzmicanju pucali da bi zastrašili gonioce.

Neke općine (Čavljanička, Škrlevo i Kukuljanovo) molile su Cséha da se njihove plovanije i sudovi pripoje Rijeci ako ona pripadne Ugarskoj. Tim povodom Padavić je poveo istragu i konstatirao da nemire po Primorju šire radnici koji rade u Rijeci i u buntovnom pravcu se tamo »pođučavaju«.³³

Podžupan Ivan Vončina smatrao je da su promađarske agitacije imale uspjeha zbog rđavog socijalnog položaja primorskih seljaka. »Narod ovih obćinah – piše on – živio je do god. 1848. velikom česti od kriomčarenja. Kad je god 1850. uveden strožiji red, nego je bio pod vladom ugarskom, kad je pomnožena financialna straža, i žandarmerija uvedena, nestalo je i kriomčarenja, ali ga je nestalo propašću ljudih, koji su mu se kao zanatu bili podali. U savezu s Mađarima nadaju se ti nevoljnici, da će i s te strane biti bolje, da će se moći kriomčariti, i ta im se nada s Riecke podkriepkuje, kao i ono, da su Hrvati uveli štibru i novačenje, da štibra ide u džepove hrvatske gospode, a svega toga da neće biti, čim postanemo Mađari. Ovakovi se nauči šire pod zaklonom kraljevskog komesara g. Cséha, koji mnogo ima brige i glavobolje, kako da odbrani narod od presiđe, što ju na nj tobož čine popovi i činovnici, čuvajući ga od zamamljivih glasovah nesuđenih mu prijatelja, ali ne ima kada da reče Riečanom i riječkom proletarijatu, što bi kao pošten čovjek morao kazati: da Hrvati nisu uveli niti štibre niti novačenja, da se jedno i drugo i u Ugarskoj ako ne u većoj a to u jednakoj mjeri podaje, pak da će se toga koliko u Ugarskoj toliko i u nas i dalje podavati.«³⁴ U otvorenom pismu Cséhu Vončina kaže da je lako uspjeti agitacijom kod neukog i siromašnog sta-

³¹ Isto, Otvoreno pismo.

³² Isto, Izvještaj.

³³ Isto, Zapisnici i očitovanja sa županijskog kotarskog suda Grobničko-Hreljin-
skog.

³⁴ Isto, Izvještaj.

novništva, »u kojemu ništa nije lakše, nego potaknuti želju za budi kakvom prevratnom stazom od kojega se nada poboljšicam na polju materijalnom.«³⁵

Interesantno je da je u Primorju agitacija uperena isključivo protiv poreza, novačenja i financijskih uredbi. Ovdje agitatori nisu seljački hunt usmjerili protiv feudalnih ostataka, što su činili u nekim drugim krajevima zemlje. Zapažajući to i prebacujući Cséhu što se agitacije šire pod njegovim okriljem, Vončina mu piše: »Vaša Presvjetlost nije valjda prosudila domašaja društvenoga prevrata koji se s ovakva podpaljivanja prostote osuećuje napokon na samih snovateljih i početnicih njegovih; jer od poreza državnoga i drugih teretah građanskih npr. nije daleko do podaničkih daća, a od ovih opet nije daleko do poremećenja pravnih pojmovâ vlastništva, pak kad bi se s druge strane hudobnom rukom podmetilo ove vrsti gorivo, kojega žali-bože svugdje imade u izobilju, uzplamtâ bi Hrvatska i Slavonija plamenom strahovitim, koji bi i Ugarsku mogao zateći, pak bi po svoj prilici s takova plamena zavilila ponajprije ona gospoda, koja se titraju lahkoumljem ljudstva u pogledu nedostiživih mu, barem za bližu budućnost slobostinah i pravah.«³⁶

Narodnjaci se nisu usudili da zapale, »gorivo« o kojem piše Vončina. Plašili su se pokreta seljaka više nego oni koji su stvarno imali razloga da ga se plaše. Pokušali su da suzbiju mađaronske agitacije načinom koji primorskom seljaku nije predskazivao bolju budućnost.³⁷ Agitatori su uspjeli da u uskom dijelu Primorja poljuljaju autoritet jedinih pristalica Narodne stranke, svećenstva i činovništva, a zavedeni seljaci su, ne zbog odsustva nacionalne svijesti, već zbog prevelike bijede, pristajali uz onu stranu koja je davala privlačna obećanja. Ne štedeći sredstva, Eduard Cséh je uspio da javno mnijenje riječke okoline, na čijem čelu je stajao gradski patricijat, orijentira u separatističkom pravcu. Svoju komesarsku ulogu stavio je u službu Pešte i time pomogao da se Rijeka otcijepi od Hrvatske.

Vončina nije znao da je mađarsko plemstvo još od kuruckih vremena izučilo vještinu vladanja svojim masama, dajući obećanja dok traje borba, a zavodeći surovu klasnu vlast kad bi došlo do pobjede. Uostalom, ono što je bilo realno za stanovništvo Hrvatskog primorja u ono doba to je da su Mađari obećavali posao i zaradu ako pretvore Rijeku u izvoznu luku cijele ugarske države, a narodnjaci takva obećanja nisu mogli ni davati, jer ih nisu mogli ni ostvariti. Velika luka traži veliko privredno zaleđe, a Hrvatska iz šezdesetih godina XIX v. to zaleđe nije mogla stvoriti. Drugo je pitanje, kad se danas diskutira o historijskom značaju borbe oko odnosa između Hrvatske i Ugarske, kako će se stvari razvijati kad dođe do hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. i kakve će stvarne koristi imati hrvatsko stanovništvo iz Primorja od Rijeke kao ugarske luke. Talijan-

³⁵ Isto, Otvorena pisma.

³⁶ Isto.

³⁷ Vidi letak »Puče Vinodolski« napomena br. 48.

ski patricijat prikupit će u toj luci talijanski proletarijat, a seljak iz Hrvatskog primorja u drugoj polovini XIX vijeka morat će ići preko mora da traži kruh.

Kako je Unionistička stranka šezdesetih godina XIX vijeka bila u Hrvatskoj predstavnik ideje o potrebi jedinstva Ugarske i Hrvatske, dali bismo na njen rad u seljačkim masama iz ovog doba neka svoja zapažanja. Bez sumnje da je liberalni pokret u Mađarskoj u čitavom nizu pitanja bio ispred narodnog pokreta u Hrvatskoj, ne toliko po progresivnosti svoga programa, koliko po vještini svojoj da neke tačke tog programa učini pristupačnijim seljačkim masama nego što su to uspijevali narodnjaci. To se prije svega tiče borbe protiv birokratskog sistema, koji Habsburgovci zavode u svojim zemljama još od XVIII vijeka, a koji je naročito bio nepopularan seljačkim masama. Zatim unionisti i u šezdesetim godinama, kao i 1848—49. pa i prije, a to rade i mađarski liberali, vještije operirahu parolama o ukidanju posljednjih ostataka feudalnih obaveza u Hrvatskoj. Oni, istina, ne zasižu ni sada u suštinu problema — u podjelu velikih posjeda; njihovi vođi su i sami veliki posjednici, ali tim više govore o ukidanju raznih zaostalih obaveza iz feudalnog vremena koje će oni izvršiti ako dobiju vlast. Sve to davalo je neke prednosti hrvatskim unionistima u godinama prije hrvatsko-ugarske nagodbe. Poslije nagodbe 1868. mađarska feudalna klasa i hrvatski unionisti pokazat će svoje pravo lice i s obzirom na ta pitanja vrlo brzo će izgubiti svaki utjecaj kod seljaštva.

Po broju najmanja, a po podlozi najuža, sastavljena isključivo od viših državnih činovnika, visokog svećenstva i neznatnog dijela plemstva, samostalna stranka, već po svom programu sporazuma s Bečom, nije kod seljaka bila popularna. Njeni članovi bili su bez bližih dodira s narodom. Vjerovali su da seljaci za politiku nisu zreli, da je ne razumiju i da mogu služiti samo kao oruđe u političkoj borbi.³⁸ Unionističku agitaciju smatrali su nepoštenom i sami se u nju nisu upuštali. Teško da bi u tome i imali uspjeha, jer, nalazeći se na vlasti, bili su izloženi kritici opozicionih stranaka da su pokrovitelji svih neustavnih organa (financijske straže, poreznih ureda, poreznog nadzorništva, zemaljskog poreznog provizorijuma, stabilnog katastra, državnog računovodstva, finansijske prokure, graditeljstva, policijske uprave i oružništva) koji su nastali u vrijeme apsolutizma, a za koje se plaćaju ogromni porezi, koje nije odobrio zemaljski sabor.

³⁸ Veliki župan Ljudevit Vukotinović je za seljake rekao: »Ja scienim, da se na narod prosti ne možemo pozivati u pitanjih, koji narod nije kadar pojmiti. Narodom kao oružjem se služiti, nije pošteno niti koristno, već je posve protivno interesom našim. Mi koji poznamo naš narod vidimo da u njem vlada duh posve patrijarhalni. Tim on najradije sluša mnienja domaće gospode, budi sveštenikah, budi svjetovnikah i rado misli i rado ovršuje, što mu se kaže. Zato oni, koji su pozvani da budu vođe naroda, neka se slože, da ga podučavaju, ne pako, da narod podičuju da se izrekom njegovom posluže u ime dokaza onakovih pitanjah velevažnih, koja on razumijeti nije kadar.« Dnevnik sabora 1861, 296.

Imajući vlast u rukama, samostalci su se nadali da će pomoću nje i utjecajem velikih župana za saborske izbore 1865. godine osigurati sebi većinu. Radi toga stvoren je oktroirani izborni red i utrošeno 17.200 forinti za kupovanje glasova.³⁹ Sve je to bilo nedovoljno prema agitacijama koje su se razbuktale i pretvorile u pravu kampanju protiv centralista. Znajući njihovu pravu snagu, Mažuranić nije sjedio skrštenih ruku. Pokušao je da ih suzbije, ali na sebi svojstven, kabinetski način. Tražio je od senjskog biskupa, pakračkog vladike i karlovačkog patrijarha da utječu na niže svećenstvo da glasa za samostalce i da kod seljaka suzbija agitatorske laži i obećanja. Molio ih je da svećenici obavijeste seljake o izbornim kandidatima iz svojih krajeva kako bi znali za koga treba da glasaju.⁴⁰ Prerevni dinastijaš, i jedan od vođa Samostalne stranke, zagrebački nadbiskup Juraj Haulik je u suzbijanju agitacija na svećenstvo izdavao »pastirska pisma«.⁴¹ Gotovo sve niže svećenstvo bilo je uz Narodno-liberalnu stranku, pa su pokušaji Mažuranića i Haulika da ga pridobiju za svoju politiku bili neuspješni.⁴² Kancelar je pozvao i sve velike župane da motre naročito na one koji se kod seljaka služe »najpodlijimim sredstvi« i »među ostalim razprostiru lažljiva i pakostna obećanja u pogledu materijalnih koristi, da će naime nestati teretah javnih ili će se bar smaliti na najmanju manjinu od godine 1848. u natrag, ako li se zemlja izjavi za spajenje s Ugarskom i ako u tu sverhu pošalje na sabor većinu muževah priaznih toj celji. Tim se opakim težnjam, dolazećim iz logora neprijateljah zemlje i autonomije naše, mora odlučno i u svaku cieniu već stoga na put stati što su gore spomenuta rovarjenja kadra pogubno i destruktivno dielovati osobito na seljaštvo i na ostalo neuko pučanstvo.« Mažuranić je tražio da se na sve takve osobe pazi »pozornim okom«, pa ako se primijeti da su opasne, »bez obzira na rod njihov ili stalež« da se predaju sudu.⁴³

Pokušaji samostalaca da suzbijanjem agitacije političkih protivnika preko višeg svećenstva i velikih župana pridobiju seljake, bez programa koji bi ih mogao privući, bili su osuđeni na propast. Ostavši na uskoj podlozi, bez podrške seljačkih masa, propali su na opće zadovoljstvo onog trenutka kad je Franjo Josip promijenio dotadašnju politiku i umjesto ministra Schmerlinga postavio Belcredija.

Ni Narodno-liberalna stranka nije zapostavila agitacionu djelatnost. Da bi pridobila seljake i odvratila ih od unionista, ona je još na početku ustavnog života agitirala da je vlastela ta koja želi da povrati tlaku. Tadašnji vođa Unionističke stranke, grof Julije Janković, na banskoj konferenciji 16. januara 1861. tražio je da se suzbijaju takvi glasovi i predložio da se izda jedan proglas kojim će se narod obavijestiti da se tlake ne treba plašiti, jer vlastela je »za izgublenu tlaku nagrađena i da se ...

³⁹ DAZ, PSDK 1865, K. CCLXX, br. 275.

⁴⁰ Isto, br. 228.

⁴¹ Isto, PSNV 1863 K. 62, sv. 23, br. 1880.

⁴² Bogdanov, Historija političkih stranaka, 613.

⁴³ DAZ, PSNV 1865, K. 60, sv. 22, br. 490.

nikad i pod nikoji način natrag uvesti neće.«⁴⁴ Narodnjaci su širili glasove da će u slučaju saveza Hrvatske s Ugarskom pod uvjetima koje žele unionisti seljaci »biti spahinski podanici«.⁴⁵ Pada u oči da se ova stranka nije pri agitaciji služila obećanjima onakve vrste kako su to činili unionisti. Njeni članovi bili su svjesni da je mađaronska agitacija s obećanjima na socijalnom polju za seljake najprivlačnija. Strossmayer piše: »Nevolja je to, što narodu u 100 zalah, koja je pretrpieti morao, nestalo nade i pouzdanja. Samo mu obećaj da će mu tereti olakšati. To mu je najdraže slušati a nepita siromah, jesu li rieči istinite? Nisu li obećanja izprazna?«⁴⁶ Narodnjaci su bili protiv takvih obećanja, a agitaciju u tom smislu držali su za politički nemoralnu. »Mi znamo što narod želi – piše jedan pozoraš – a znamo to bolje, nego naši protivnici; mi znamo da narod želi, da mu se skinu tereti, koji ga pritištu; nu znamo još i to, da se ovo po samom savezu s Ugarskom ne može dokučiti, jer znamo, da će i Ugarska plaćati kamate državnih dugovah, pa da danas Ugarska država ne bi mogla biti bez velikoga poreza. Tko dakle narodu obećaje, da neće nikakav ili samo malen porez plaćati, ako učini savez s Ugarskom, taj ga nesdušno vara, kao što bi varao seoski puk, tko bi mu rekao: ako ne pristaneš uz Mađare, biti će tvoje šume i livade, što ih trebaš i što ih sada poseduje vlastela, koja uz Mađare prijanja.«⁴⁷

Letak koji je štampan u junu 1867. u štampariji Antuna Jakića pod naslovom »Puče Vinodolski« najbolje pokazuje pravac agitacione politike Narodno-liberalne stranke kod seljaka. Kao što sam prikazao, u to vrijeme su pod utjecajem mađaronske agitacije i izdašnog potplaćivanja u jednom dijelu Hrvatskog primorja ojačale simpatije za Mađare. Želeći da odvrte seljake od Mađara, narodnjaci se u letku pozivaju na staru slavu primorskih Hrvata, na Zrinjske i Frankopane, na hrvatsko ime i na hrvatski narod.⁴⁸

⁴⁴ Pozor 1861, br. 14.

⁴⁵ Isto, br. 179.

⁴⁶ Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (Arhiv JAZ i U), Pisao Josipa J. Strossmayera Petru Preradoviću od 28. III 1867.

⁴⁷ Pozor 1861, br. 131.

⁴⁸ Poznajuću privlačnu snagu mađaronskih obećanja, u letku se kaže: »Ti hrabro hrvatsko pleme ... Ti znađeš, na što te htjelo sniziti tudje gospodstvo, gospodstvo ohola i naduta Mađara. Ti dobro znađeš, kako te je za mađarskoga gospodstva trla desetina, koja ti je najbolji plod žuljevah tvojih otimala. Ti znađeš, kako je pot tvoje čelo poljevao, davajuć težku robotu i plaćajuć težki danak, potoke žuljevah i svakojakih danakah; ti znađeš, kako si bio ponižen, kada je skoro svatko moguo tvoju diecu na sramotnu klupu metati; ti znađeš, kako su bile tvojoj dieci škole zatvorene, da neuzmogneš tako lahko uvidjeti nepravde, koja se s tobom čini i da budeš vječni rob privezan ili zemlji ili moru; ti znađeš, kako su ti tuda gospoda tudim jezikom sudila i kako te sudila.

Ti plemeniti puče, ti se toga dobro spominješ; jer nije moguće tako brzo zaboraviti svojih jadah, svojih nevoljah.

Sad pako, kad si se počeo preporadati, kad ti je nestalo desetine, kad si se oslobodio težke tlake, kad ti već pred očima nije one sramotne klupe, kad tvoji poglavari, tvoji ljudi i tvoji prijatelji u tvojem jeziku s tobom obće i pravdu ti hrvatski sude, kad ti slobodno možeš u skupštinah sjediti i svoje pravice braniti, kad su tvojoj dieci škole otvorene, gdje se ona u svskom dobru podučavaju, kad si počeo svoj biti i

U julu 1867, kad je Levin Rauch bio banski namjesnik, mađaronska agitacija je pod njegovom zaštitom postala sasvim slobodna i nije bila bezuspješna. U Zagrebačkoj županiji narodnjaci su pokušali paralizirati unioniste, pa je Mrazović na maloj županijskoj skupštini 1. jula rekao da je ne samo iz pouzdana izvora doznao nego se »i sam osvedočio, da neke krajeve ove županije obilaze ljudi, koji pod različitim izličnima i neizpunjivimi obećanji – kao da se na skoro neće više plaćati porez i da se neće davati novaci, – zaslepljuju narod, i da su ga kadri zavesti na odpor proti oblasti, i na narušenje mira, i obстојавшеga poretka; stoga predlaže neka se žiteljstvo županije zagrebačke putem kotarskih sudovah podučiti o zlih posledicah, koje bi ga stignuti mogle, kad bi izličnima obećanji zaveden stupio na staze zakona.« U tom smislu bio je napisan proglas stanovništvu, ali Rauch je za sve doznao i spriječio njegovo objavljivanje.⁴⁹

Uoči izbora u decembru 1867. narodnjaci su se upustili u agitaciju na selu. O tome Rauch velikim županima piše: »Neprestano mi dolaze pouzdane vesti, da stranom priverženici, stranom izaslanici vladi protivnih elementah seosko pučanstvo kojekakvimi zlobnimi proročanstvi, imenito ob uvedanju tlake i ostalih kmetskih teretah bune i uznemiruju, te da kroz to namieravaju povierenje prema vladi i njezinim organom osujetiti i javni mir i poredak poremetiti. Kao što nisam tečajem izborah za sabor proti tomu griješnomu radu stroge miere poprimio, neželeći da se odtuda izvađa prigovor o pritisku na izbore zastupnikah narodnih, tako mi je sada nakon zaveršenih tih izborah odlučna volja i stroga dužnost, sa svom odvažnosti i bez svakoga obzira na stališ osobe postupati proti onim, koji bi se usudili uzrujanjem čuvstvah neukoga seoskoga pučanstva, probuđivati bojazan ob uzpostavljenju ukinutih podaničkih odnošenjah, i srijedstvom potvorih i sumnjičenjah ugled vladin i obstanak javnoga mira pogi-

spominjati se svoje stare slave, svoje hrvatske časti; sada neprijatelji tvoji i tvoga naroda, naroda hrvatskoga, kojega si primorski Hrvate, najplemenitije i najslavnije udo, htjeli bi te učiniti robom, miteć te i obećavajuć ti nemoguće stvari.

Znaš li, šta hoće od tebe neprijatelji tvoji? Oni hoće, da se odrečes svojega slavnoga hrvatskoga imena; hoće, da zatajiš sam sebe, da budeš sluga tuđeg gospodara. Mame neprijatelji svakojakimi obećanji, a ti dobro znaš, da tuđin tuđinu nikada rado nepomaže, već gleda, da mu bude od njega sve to veća korist.

Neprijatelji tvoji nastoje o svojoj, a ne o tvojoj koristi; hoće, da nebudeš slavan, da se izneveriš svojim starim banom, zvjezdah hrvatskim, svojemu narodu, svojemu jeziku i svojemu dobromu običaju.

Neprijatelji tvoji nenavidni su tvojoj slavi, netrpe tvoje časno ime i tvoj sveti jezik, u kojem ti u crkvi slavu Božju pjevaš, a pri djelu junačka djela slavnihtvojih Banah.

Neprijatelji tvoji bi ti nametnuti desetinu, tijeirati te pod težku tlaku, metati te na sramotnu klupu, zatvoriti škole, gdje se djeca tvoja hrvatski goje, odstraniti tvoj jezik, to bi sve htjeli tvoji neprijatelji.«

Letak je štampan u 460 primeraka koje je Šokčević zaplenio i poslao županijskom sudbenom stolu da ispita da li mu je namera da razdraži narod i da li ima sućin kojega kažnjivoga čina koji se ureda radi proglasiti ina. « Jakić je osuđen da zbog štampanja plati kaznu od 25 forinti (DAZ, PSNV 1867, K. 26, sv. 9, br. 1055 i 1770).

⁴⁹ Isto, K. 66, sv. 26 br. 1114 i 1124.

belji izposlovati.« Na kraju Rauch traži od velikih župana da paze na svaku pojavu koja vodi buntu »te da se svaki onaj, koji bi bud riečju bud pismom ili činom pučanstvo na odpor proti javnoj oblasti poticao ili sieme nepovjerenja i nemira u njedra naroda imenito seoskoga pučanstva bacio, bez razlike osobe dotičnomu sudu predade.«⁵⁰

Kao što se vidi, još prije nagodbe 1868. Rauch je počeo pokazivati pravo lice one klase kojoj je pripadao u odnosu na seljake. Svaki pokret kod seljaštva za njega je bunt.

Način agitacije Narodno-liberalne stranke iz šezdesetih godina XIX vijeka jasno pokazuje da se njeni ljudi ništa nisu izmijenili u odnosu na naraštaj iz ilirskog preporoda.⁵¹ Više ideolozi, građanski i kulturni radnici, bez dovoljno razumijevanja za društvene probleme i pokrete masa na selu, ne samo što nisu znali iskoristiti te pokrete protiv Beča i Pešte nego su ih se u suštini bojali. Samim tim oni su sebi oduzimali jedinu pravu osnovu na kojoj su se mogli osloniti u svojoj borbi da izvojuju Hrvatskoj poseban položaj u okviru federativnog preuredenja Habsburške Monarhije. Polazeći od stanovišta da je Carevina opterećena dugovima, koji se porezom moraju isplatiti bez obzira na buduću državno-pravnu vezu, narodnjaci u tom smislu nisu ni širili svoju agitaciju. Uopće uzev, oni seljacima nisu ništa obećavali, pa je njihova agitacija imala zadatak da pobija unionistička obećanja, koja su pod konkretnim životnim uvjetima dovođila do uznemirenosti, a negdje i do pobuna. U odvracanju seljaka od Mađara služili su se zastrašivanjem da će u slučaju saveza s Ugarskom biti vraćene feudalne obaveze i sudbenost.

Političke stranke u rješavanju seljačkog pitanja

»Radikalizam« unionističke agitacije na selu u suštini je čista demagogija i u dubokom je raskoraku sa stvarnim stavom, namjerama i interesima većeg dijela članstva Unionističke stranke. Sastavljena pretežno od bivših feudalaca (grofova i barona), koji su davali ton čitavoj politici, stranka je mogla pridobijati seljake samo lažnim obećanjima. Svako ispunjavanje datih obećanja išlo bi na štetu plemićkih interesa, za koje su se oni borili, i što je činilo smisao čitave njihove politike. Cilj unionista bio je da pridobiju seljake obećanjima i tako smanje njihov eventualni otpor protiv nagodbe s Ugarskom. Ta namjera diktirana je u prvom redu finansijskom krizom koja je zahvatila među ostalim i velike posjede poslije 1848-49. godine. Posebne teškoće kriza je izazvala u privredno zaostaloj Hrvatskoj, koja nije mogla da dobije zajam iz inozemstva, a sama je bila bez novčanih zavoda.⁵² Kapitalizacija velikih posjeda poslije prelaska

⁵⁰ Isto, K. 25, sv. 3, br. 2232.

⁵¹ Vidi: Aleksiće Jelčić, Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji godina 1848/9, Zagreb 1925, 21, 22.

⁵² Osim Prve hrvatske štedionice koja je imala kapital od 42.000 forinti i »davala samo ograničene kratkotrajne zajmove, u Hrvatskoj nije postojala nijedna značajna finansijska ustanova, koja bi mogla pomoći uklanjanju velike nestašice novčanih sredstava« (Dr Dušan Sabolović, *Imbro Ignjatijević Tkalcac, Njegovi ekonomsko-politički pogledi i rad 1848-1861. godine*, Zagreb 1957, 39).

s radne i naturalne rente na novčanu iziskivala je gotovinu koje nije bilo. Zaduživanjem kod stranaca koji su dolazili u zemlju sitnije plemstvo naglo je propadalo, a veći posjedi su nazadovali ili stagnirali. Godine 1861. manji posjednici su zbog »lošeg stanja vjeresije u domovini« molili Narodnu banku da poveća kredite iz 1859. godine od 200.000 na 4–5.000.000. forinti.⁵³⁻⁵⁴ Poslije niza sličnih neuspjelih pokušaja da se poveća zajam »za realitete« u Hrvatskoj i Slavoniji Namjesničko vijeće je predložilo kancelariji »da se glavniće zemaljskih zakladah mogu ulagat na hipoteke, da se tako barem ponešto doskoči novčanoj oskudici, u kojoj se nalaze vlasnici realitetah, ter zato nemogu mislit na potrebite melioracije, a gospodarstvene sile zemlje se nemogu razvijat, kako bi to bez dvojbe bilo, da im ne manjka u istu sverhu potrebitih sredstavah.«⁵⁵ Međutim, hrvatske zemaljske zaklade ostale su poslije revolucije 1848/9. u Ugarskoj. Mađari su se njima koristili, a mnoga nastojanja hrvatskih organa da ih vrate u zemlju, pa čak i careva intervencija, do nagodbe nisu ništa pomogla. Kako su svi pokušaji da se dođe do novca i da se prebrodi kriza bili neuspješni, Namjesničko vijeće je pisalo: »ako zemaljska vlada nije uspieti mogla sa tražbom zajma, za koj je ponudila svu moguću sigurnost, to posiedatelji naši moradoše svernuti pogledom na susiednu Ugarsku, gdje broj znamenitih velikašah i posiedateljah rietkom postojanošću postigoše dozvolu Hipotekarne banke za Ugarsku – gojeći onu sigurno i opravdanu nadu da će si budući ugarski veresijski zavod za osobitu zadaću postaviti, ovozemsku vlastelnu već iz političkih obzirah izvanrednom obzirnostju veresijom svojom podupirati, i tim načinom u zajedničke interese privlačiti.« Namjesničko vijeće je tražilo ne samo »iz narodno-gospodarstvenog« već »iz političkog obzira« da se ponove sve molbe i da se isposluje kredit od najmanje 2.000.000 forinti.⁵⁶ Međutim, zbog finansijske krize Carstva, Narodna banka nije bila u stanju da odobri zajam usprkos važnim političkim razlozima. Ostavši bez nužnog kredita i nemajući nade da će ga dobiti iz Beča, hrvatski unionisti su ga s pravom očekivali od Pešte. To je osnovni razlog koji ih je vukao Mađarima i zbog kojeg su hrlili da što prije sklope državnoopravni ugovor s Ugarskom. U novčanoj krizi u koju su dopali plemićki posjedi Hrvatske i Slavonije u 50-im i 60-im godinama nalazimo objašnjenje za onako energično istupanje plemstva pri utjerivanju seljačkih dugova koji su se često završavali proljevanjem krvi.

Drugi razlog zbog kojeg su veleposjednički vođi unionista zahtijevali savez s Ugarskom nalazimo u njihovoj želji da pošto dobiju vlast u Hrvatskoj u savezu s plemstvom u Ugarskoj riješe još neriješena pitanja spornog zemljišta između njih i seljaka u svoju korist. Naime, htjeli su da isposluju što veći obavezni otkup od seljaka, za koji bi garantirala država, i mogućnost »da dižu predujmove i na neurbarske zemlje.«⁵⁷ Sve to po-

⁵³⁻⁵⁴ DAZ, SDK 1861, K. II, br. 58.

⁵⁵ Isto, 1863, K. LXXXVI, br. 2547.

⁵⁶ Isto, 1862, K. XLIX, br. 2040.

⁵⁷ Kuntić, c. d, 81.

čeli su provoditi na saborima poslije 1868. godine,⁵⁸ pa im politički protivnici nisu bez razloga predbacivali da su glasali za nagodbu zato što su očekivali da će biti nagrađeni po njih korisnim urbarskim zakonom.⁵⁹

Želeći u najmanju ruku neutralizirati seljaštvo u Hrvatskoj u svojoj borbi oko nagodbe, veleposjednici iz Unionističke stranke ne samo što su izbjegavali da o tome diskutiraju u Hrvatskom saboru prije 1868. nego su, kako smo vidjeli, po ugledu na svoje klasne drugove iz Ugarske vješto agitirali na hrvatskom selu kako će oni pitanja sporna između njih i seljaka rješavati u seljačku korist.

Na skupštini Požeške županije 29. jula 1861. veliki župan Julije Janković je, obrazlažući razloge napuštanja Sabora (unionistički zastupnici napustili su Sabor 13. jula) rekao: »da je zavladao kod Herv. Slav. Sabora mnjenje, da se u sadanjim životnim pitanjima glas naroda uvažiti ne ima, dočim uperkos protusloju po zastupnicih ove županije stavljenim – u političnih pitanjih kakovo je sruženje sa Ugarskom, rieč i želja naroda neuvažava se, i samo materijalnih koristih pitanja, kano su pašnjaci, kerčevine, šume itd. predlažu se za da se milostju sabora opsjenut bude narod, nu da zdravi razum ovo odstraniti hoće, jer bi kroz to odnošaji zamješeni postali i obstojanje nikakovo nebi se pružilo, gdje nasuprot zastupnici ovožupanijski neuređena još urbarska odnošenja kroz provedeni po krunisatom kralju odobreni zakoni urediti, i bez otezanja uživotvoriti želi se.«⁶⁰ Isti stav prema rješavanju urbarijalnog pitanja imali su mađaroni i na kasnijim saborima. Kada je Ivan Kukuljević 1865. predložio da se iza rasprave o državnom pitanju uzme u pretres urbarijalno, naročito ga je podržao Avelin Čepulić, rekavši da seljaci očekuju rješenje jedino tog pitanja, jer rasprave državopravne ne shvaćaju niti ih interesiraju. Na zahtjev unioniste Mirka Šuhaja Kukuljevićev prijedlog nije usvojen.⁶¹ Na Saboru 1866. unionista Jovan Živković je smatrao da urbarijalno pitanje ne treba pokretati, navodno zbog negativnog kraljeva odgovora na zakonske prijedloge o nekim urbarijalnim pitanjima iz 1865, pa je predložio da »učinimo prije svega ono, što kruna od nas zahteva, tj. riješite državopravna pitanja, pak će onda doći na red sva ostala pitanja, koja su bila na dnevnim redu i god. 1861. i god. 1865.«⁶²

Nasuprot protivljenju unionista da se na saborima rješava urbarijalno pitanje prije no što bude odlučeno o državnom odnosu zemlje, taj delikatni problem pokretali su svojim prijedlozima samo neki predstavnici Narodne stranke.⁶³ Oni su željeli da se feudalni ostaci (gornica, gorna

⁵⁸ Isto; Vidi: Saborski spisi 1867–1870, 79.

⁵⁹ (?) Građanom i seljakom u Hrvatskoj i Slavoniji u oči izborah godine 1871, Prag, 30.

⁶⁰ Arhiv JAZiU, Ostavština Mirka Bogovića, br. XV/20.

⁶¹ Dnevnik sabora 1865/7, 69, 70.

⁶² Isto, 545. Jedini prijedlog od strane unionista učinio je na saboru 1861. župnik Stjepan Vuković, ali je bio na liniji plemićkih zahtjeva. Tražio je da se sve daće od gornih i činjenih zemalja »kao i sva ostala urbarske i ine naravi podavanja« otkupe »novečanom odštetom, koju osigurava država« (*Spisi saborski 1861*, sv. II, 56).

⁶³ Na saboru 1861. činili su to: Josip Brečevac, Mirko Hrvat, Makso Piškorac, Tomislav Padavić i Ante Cuculić. (*Isto*, II, 52–55, 62, 63, 105, 106; knj. III, 61).

desetina, činž, činženi i šumski težaci, supernatancije, remanencije i krčevine), koji su kočili kapitalistički razvitak zemlje, što prije riješe. Osim nekoliko njih (Slavoljuba Vrbancića, Avelina Čepulića i Josipa Špuna), koji su bili za što radikalnije likvidiranje tih problema, opći stav narodnjaka bio je pomirljiv i svodio se na to da nitko ne smije biti oštećen. Pišući o konačnoj likvidaciji feudalizma, Pozor je iznio stav Narodne stranke ovim riječima: »valja da pazimo na korist vlastele, nekadašnjega podložnika i na korist države, valja da izaberemo način, kako bi se za sve tri strane najlagljim načinom izveo odkup, koji se jednom izrečen svakako izvesti mora. Valjane, dakle liberalne, bile bi samo takove naredbe, koje bi bile u interesu svih stranakah: vlastele, podložnika i države.«⁶⁴

Time su narodnjaci ispustili iz svojih ruku glavno oružje kojim su mogli tući unioniste u Hrvatskoj. Prepuštajući unionistima da u narodnim masama na selu svojom agitacijom zamagljuju svoje prave namjere u rješavanju agrarnog pitanja, a sami se ne zauzimajući energičnije, organiziranije i masovnije za to pitanje i ne razobličivši protivnika, oni su unionistima stvorili uvjete da se u Hrvatskoj politički ojačaju i pripreme teren za preuzimanje vlasti i stvaranje nagodbe.

Kad se sve to ima u vidu, razumljivo je zašto narodnjaci ne uspijevaju da potpuno pridobiju na svoju stranu hrvatsko selo u svojoj borbi protiv unionista. Usprkos tome što je socijalni program narodnjaka bio prihvatljiviji hrvatskom seljaku od unionističkog, unionisti su vještim taktiziranjem i smišljenom agitacijom uspijevali, ako ne da privežu uz sebe hrvatsko seljaštvo, a ono bar da ga spriječe da se čvršće poveže s narodnjacima. Ostavši na liniji iliraca, narodnjaci su posvećivali naročitu pažnju kulturno-prosvjetnom i nacionalnom pitanju, potiskujući u pozadinu socijalne zahtjeve sela. Pozoraši su tvrdili da im je najglavnija briga da se seljaštvo prosvijeti i da će u tome »nastojati svimi svojimi silami i to na korist svoga naroda, a na sramotu svojih protivnikah.«⁶⁵ Plašeći se da agitacija unionista može dovesti do ozbiljnijeg socijalnog pokreta sela, narodnjaci su svoju agitaciju ograničili samo na suzbijanje protivničkih obećanja i na buđenje nacionalnih osjećanja. Ne obećavajući ništa, njihov socijalni program seljacima je ostao nepoznat, a unionisti su ga prikazivali u najnepovoljnijem obliku. Nacionalnu agitaciju narodnjaka unionisti su seljacima objašnjavali kao namjeru narodnjaka da ih ponovo »u ruke Švabah predati hoćedu« i da žele robotu i »sve dosadašnje štibre i terete« povratiti.⁶⁶

⁶⁴ Pozor 1862, br. 261.

⁶⁵ Isto, br. 26.

⁶⁶ DAZ, PSDK 1865, K. CCLXX, br. 349; Uporedi: Dr Slavko Gavrilović, Srema u revoluciji 1848-1849. Posebna izdanja SANiU, knj. CCCLIX, Beograd 1963, 100.

Otpor protiv poreza i monopola duhana

Obnovljeni politički život nakon 1860. godine pokrenuo je županije i njeno činovništvo da se bore za povratak svojih kompetencija iz predrevolucionarnog vremena. Mnoge od njih zadržali su organi koji su formirani u vrijeme apsolutizma i koji su preživjeli njegov slom. Čitava borba za stara municipalna prava dobila je karakter borbe »za ustavnost« i bila je vrlo popularna. Naročito delikatno pitanje oko kojeg se vodio spor bilo je pitanje ubiranja poreza. Po municipalnom pravu ubiranje poreza pripadalo je županijama. Međutim, u Hrvatskoj i Slavoniji i poslije oktobra 1860. porez su produžili ubirati financijski uredi. Osim toga, za Hrvatsku i Slavoniju i dalje je, kao u vrijeme apsolutizma, porez razrezivalo Državno vijeće u Beču, bez odobrenja Zemaljskog sabora. Stoga nisu županije priznavale ni porez, niti način njegova ubiranja; financijskim organima odrekle su svaku pomoć i u poslu sa ih ometale.⁶⁷ Bio je usvojen princip »da se ustavni činovnici imaju okaniti svakog učestvovanja pobiranja nezakonitog poreza, to da ne imaju ovršivati niti proglašivati naredbe u takvom poslu izdane.«⁶⁸ U borbi protiv poreza županije su osim neustavnog načina njegova razrezivanja i ubiranja stalno isticale da je svota ogromna, da ne odgovara stvarnim mogućnostima zemlje, da narod zbog poreza propada i slično. Po tome ispada da su one bile stvarni zaštitnici naroda i interesa zemlje. Međutim, to je samo djelimično tako, a lice ove borbe ima i svoje naličje. Za razumijevanje čitave situacije moramo imati u vidu da su uspostavljene županije poslije sloma apsolutizma u materijalnom pogledu zavisile od centralne blagajne u Beču. U općoj financijskoj krizi Beč je prema svom nahodanju proračune županija za upravne troškove redovno smanjivao i radi štednje naređivao redukciju činovništva. Našavši se u materijalnoj zavisnosti od Beča, koji nije bio darežljiv, sa smanjenim plaćama, pa čak i bez službe, županijski činovnici su povelili borbu »za ustavnost« i »za municipalna prava«. U suštini, žu-

⁶⁷ DAZ, Riječka 1861, K. XLI, br. 602.

⁶⁸ Isto, K. XLIII, br. 1852, prilog br. 709.

⁶⁹ Na političku orijentaciju županijskog činovništva znatno je utjecalo to što su bili materijalno pogodeni. Većim dijelom pristajali su uz Strossmayerovu Narodno-liberalnu stranku, a manjim uz Unionističku. Povodom redukcije koju je naredio ministar financija, veliki župan Svetozar Kušević je 13. januara 1862. pisao: »U županijah su skoro svi plemići, veća strana inteligencije, svi mađaroni i preterani narodni liberalci, protivnici reda i urednog poslovanja, ter jedino je činovništvo koje je poradak već i sebe radi uzdržavati moralo, sad pako dirnut će se i tu klasu, i to najčuvstvitelnije, te će svaki između njih skupa sa svojih privrženioci najčešći neprijatelji vladinim težnjam postati te nama i inom dobromišljenikom svakim mogućim načinom na put stati. S toga dakle vida ja bi ponizno molio, da bi se sriedstvo pronašlo, polag kojeg bi državna blagajna neophodno potrebna sredstva novčana, kako za municipalnu administraciju tako i za činovnike u razpoloživosti pružila, i kroz to baš od nas županah najneugodniji zadatak odvrtila, i to zato, jer ljudi mlogi hona fide već duže vremena služe a i po pravdi zavieštana im se plaća bar za prošlost pravno uzdržati nemože, — a i pojedine osobe koje je municipium na temelju naputka po starodavnom običaju izabrao, bez obzira lahko odpušćati i tužnom udesu predati nemogu, ja bi indi mislio, da bi probitačnije bilo 100—200.000 f. i žartovati, negoli od mnogih neprijateljah još mloge više praviti« (Isto, PSDK 1862, K. CCLXII, br. 31).

panije su vodile borbu za financijsku samostalnost, koja se mora identificirati s borbom za poboljšanje materijalnog položaja činovnika. Samo time se da objasniti upornost kojom su tako jedinstveno istupale sve županije u borbi »za narodno blagostanje«. Da im stvarno nije bilo stalo do narodnog blagostanja, već do visokih plaća, vidi se po tome što su i pored velikog poreza, protiv kojeg su se »borili«, željeli uvesti poseban županijski porez. U tome ih je spriječila Dvorska kancelarija a obrazloženjem da bi se »posebnim županijskim porezom ... pučanstvo posve protuređno i nepravedno dvostruko opterećivalo«. ⁷⁰ Srijemska županija nije se obazirala na to što je porez neustavnim načinom razrezan, već je donijela odluku da ga sama ubire, ⁷¹ a ubranim porezom samostalno je raspolagala. ⁷² Slični pokušaji postojali su i u Varaždinskoj županiji, ⁷³ što nesumnjivo pokazuje pravi smisao borbe »za ustavnost« i »za municipalna prava«.

Krupni veleposjedi bili su opterećeni ogromnim porezom ⁷⁴ pa su njihovi vlasnici iz ličnih interesa bili zaista aktivni u borbi protiv poreza, prikazujući to takođe kao borbu »za ustavnost« i za »municipalna prava.« Vodeći borbu za lične interese, i činovništvo i aristokracija prikazivali su je kao borbu za narodno-seljačke interese. U tome su, što je već rečeno zbog obilatih obećanja i organiziranih agitacija naročite uspjehe imali unionisti. Kao i svaku borbu protiv eksploatacije, seljaštvo je prihvatilo i borbu protiv poreza i u praksi je bilo stvarni i glavni njen nosilac. Naročito pri kraju 1860, u toku 1861. i 1862. kada je kampanja protiv poreza imala najveće razmjere, seljaci su prestali da ga plaćaju. Šokčević je u jednom proglasu od 7. marta 1861. pisao: »Dokazano mi je, da se je po zemlji lažljiv glas razsuo, kao da je tobože prosto ili baš dopušteno prestatu plaćati porez makar i za koje vrijeme samo, pokle su nam opet oživile naše ustavne slobodine i uredbe.« Obraćajući se na »Hervate i Slavonce«, on kaže: »Ako vas dakle tko, dragi zemljaci, makar i pod izlikom lojalnosti svietuje, ili baš nagovara, da počekate s plaćanjem poreza, ili da ove dužnosti niti neizpunjavate: nevierujte mu, jer ono nije lojalan državljanin, on nije rad da bude u domovini zakoniti poredak, okanite se dakle njegova savjeta, jer Vam o zlu radi.« ⁷⁵

Seljaci nisu shvaćali, niti su ispitivali pravi smisao borbi županija protiv poreza. Prema primjeru županija i po nagovoru županijskih sudaca općinski organi su odbijali da provode naloge financijskih ureda, a seljaci, imajući moralnu podršku legalnih organa, nisu se obazirali na banov

⁷⁰ Isto, SDK 1861 K. XX, br. 2201.

⁷¹ Isto, Acta comitatus Syrmienis, Zapisnici Sremske županije (Sremska) 1861, br. 424 i 891.

⁷² Isto, SDK 1861, K. XX, br. 2201.

⁷³ Isto, FSNV 1861, K. 13, sv. 5, br. 413.

⁷⁴ Godine 1865 zagrebački kaptoł je plaćao 6.008 for., Haulik 5709, grof Julije Jančević 18.531, Ljudevit Erdšđi 24.720, baron Prandau 30.171, Sehaumburg-Lippe 20.148, biskup Strossmayer 15.231, grof Petar Pejačević 21.238, grof Karlo Eltz 15.195 (Kunzić, c. d. 66).

⁷⁵ DAZ Riječka 1861, K. XI, br. 117.

proglas, već su masovno odbijali da plate porez. Zbog toga je ministar financija naredio: »da se u Hrvatskoj i Slavoniji izravni porez i druge državne daće onim istim izvanrednim načinom pobirati i utierivati imaju, koji postoji u Ugarskoj. – Polag toga posiest će sve občine, koje su sa plaćanjem poreza zaostale, vojničke čete u znatnijem broju, pod vođenjem financialnih poverenstvah, te će tako dugo u svakoj se občini baviti, dok nebudu barem dvie trećine zaostalog poreza, i troškovi posijednuća namireni.«⁷⁶

Poslije tako energičnih mjera županije su, »ustupajući sili«, odustale od dalje borbe, navodno »samo zato da narodu nebi nanele veće nevolje.«⁷⁷ Uspjevši da razbije zajednički otpor seljaka i županija, ministar financija je obustavio spomenutu naredbu, jer nad napuštenim seljacima financialski organi su, uz pomoć vojske, s lakoćom izvodili pljenidbe. One su bile svakodnevna pojava, jer seljaci ne samo da nisu htjeli već nisu imali čime da plate porez. Lišavajući ih posljednjih sredstava za život, pljenidbe su se nekad završavale krvavo. Usprkos tome, poreski zaostaci rasli su iz godine u godinu, tako da su 1860. iznosili 240.060 for. i 96 novčića,⁷⁸ 1865. porasli su na 3,304.558 for.,⁷⁹ a 1867. na 5,357.593 forinta.⁸⁰

U znatno manjim razmjerima no što je bio slučaj s borbom protiv poreza županije su na zahtjev seljaka pokrenule pitanje monopola duhana, koji je u Hrvatskoj i Slavoniji uveden 1851. godine. Po njemu nikome nije bilo dozvoljeno da sadi duhan bez odobrenja državnih organa, a svaki proizvođač morao ga je prodavati državi.⁸¹ I pod takvim uvjetima proizvodnja u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj granici rasla je, pa je 1859. iznosila 17.197 centi. Nakon te godine proizvodnja naglo opada i gotovo je nestaje. God. 1862. iznosila je 748 centi.⁸² Centralno ravnateljstvo duhanskih tvornica i otkupnih duhanskih ureda zabranilo je 1858. godine svako sađenje duhana u Hrvatskoj i Slavoniji zato što se u Carevini proizvodilo više nego što je monopolu bilo potrebno. Po toj naredbi bilo je dozvoljeno da se u Hrvatskoj i Slavoniji zasadi ukupno 1.200 rali, i to 200 u Slavoniji, a 1.000 u Međimurju. Svi koji su do 1858. godine proizvodili duhan, a sada im je to bilo zabranjeno, trebalo je da budu oštećeni sa 20 forinti po ralu.⁸³ Sudeći po proizvodnji iz 1859, ta naredba nije stupila na snagu, ali je u aprilu 1860. ministar financija dozvolio da se posadi duhan samo u 24 općine, među kojima je bilo 20 u Međumurju, a četiri u Slavoniji. Prije no što je izdata ta naredba, mnogi seljaci spremili

⁷⁶ Štampani oglas od 8. X. 1861. Isto, Zapisnici Varaždinske županije (Varaždinska) 1861, K. I, bez broja.

⁷⁷ Isto, Sremska 1861, br. 1585.

⁷⁸ Isto, SDK 1861, K. VI, br. 254.

⁷⁹ Saborski dnevnik 1865/7, 321.

⁸⁰ DAZ, SDK 1867, K. CCXXII, br. 5437.

⁸¹ Rudolf Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750–1860, Zagreb 1951, 218.

⁸² Isto.

⁸³ DAZ, SDK 1861, K. IX, br. 431.

su rasadnice i kasnije ih posadili bez dozvole. Kad su financijski organi pokušali da unište zasađene površine, seljaci su se oduprli, a u Požeškoj županiji, u selu Duboka, došlo je i do krvavog sukoba.⁸⁴

Poslije oktobra 1860. u Hrvatskoj i Slavoniji je zabrana o sađenju duhana ostala na snazi. Zbog znatnih prihoda koje im je donosio duhan⁸⁵ seljaci su tražili da proizvodnja bude slobodna, Borba »za ustavnost« i »za municipalna prava« koju su povele županije dovela je do negacije svih patenata i odredaba iz vremena apsolutizma. Seljaci su prihvatili tu borbu ne samo iz uvjerenja da će se preko nje osloboditi prevelikog poreza već i monopola duhana i drugih tegoba koje su ih pritiskale. Ne obazirući se na financijske zabrane, županije su početkom 1861. dozvolile seljacima da sade duhan. Sve zasijane površine financijski organi su prema propisima o monopolu uništavali, ali pri tome su nailazili na otpor seljaka. Da narod ne bi bio izvrgnut nezgodama, tj. da bi se spriječili izgredi i sukobi »između pučanstva i financialnih organah«, Namjesničko vijeće se sporazumjelo s Ministarstvom financija da se zemljište zasađeno duhanom premjeri i da se odredi količina koja se može dobiti. Međutim, seljaci pogodbom nisu bili zadovoljni, već su tražili da sađenje duhana bude slobodno i sprečavali su financijske organe u premjeravanju. Tako su sredinom 1861. godine seljaci Kravara, Mraclina i Sesveta spriječili popis zemljišta koje je zasađeno duhanom.⁸⁶ Poslije 1861. županije su, »ustupajući sili«, postepeno napuštale aktivnu borbu, a ustavna i municipalna prava branile su samo protestima. Ostavši bez potpore županija, seljaci su prestali da sade duhan, ali s monopolom se nisu mirili, već su iskorištavali svaku priliku da pokrenu njegovo pitanje.

Nemiri seljaka

Osnovni uzroci nemira seljaka u 60-im godinama bili su, kao što je već rečeno, zbog šume, paše, neurbarskih i drugih zemalja kao i zbog raznih daća koje su seljaci i poslije 1843. morali plaćati. Kako su komasacije i segregacije izvođene obično na štetu seljaka, jer su bivši feudalc i uspijevali novcem i utjecajem obezbijediti sebi bliže i kvalitetno bolje parcele, oštećeni seljaci su najčešće sudskim putem tražili pravdu, ali su znali to činiti i snagom oružja. Opisat ćemo ovdje samo karakterističnije nemire, sukobe i pobune koje su se desile iz navedenih razloga.⁸⁷

Kad se posjednik Dragutin Meréy požalio caru, Varaždinska županija nije sačekala odluku, već je u decembru 1861. naredila sudiji Matačiću

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Za 17.197 centi Hrvatska, Slavonija i Vojna granica su 1859. godine dobile 127.858 forinti. Bićanić, Doba manufakture, 218.

⁸⁶ Spisi saborski 1861, sv. III, 141. 142.

⁸⁷ O sudskim procesima zbog šume i paše, segregacije, šumskih težaka, gornice, desetne i drugih daća donijeo je bogatu građu Bogdan Stojsavljević u već citiranim djelima »Gornjaci« i »Šuma i paša«. Nekoliko slučajeva seljačkih nemira koje je opisao Stojsavljević zbog ograničenog prostora u ovom radu nećemo ponavljati.

da »protiv gornjaka i činženjaka na dobru Vizovlje«, koji nisu htjeli platiti zaostale daće, izvede ovrhu. U slučaju da se seljaci protive, bilo mu je naređeno da povede »županijske katane.« 4. II 1862. županijski pristav je pokušao izvesti pljenidbu, ali zbog otpora seljaka to mu nije pošlo za rukom. Matačić je onda predložio da se kolovođe iz sela Strmca, kojih je bilo oko 14, uhvate i za primjer ostalima najstrožije kazne.⁸⁸ Nekoliko godina kasnije, kada je provedena segregacija šume, seljaci Strmca nisu njome bili zadovoljni, pa je 9. maja 1865. došlo do sukoba, u kojem je bilo nekoliko ranjenih.⁸⁹

Stanovnici Lobora i Veternice iz Varaždinske županije takođe su odbili da plate gorne daće veterničkom vlastelinstvu, pa je 14. marta 1862. uz vojnu pomoć izvedena pljenidba. Starješina sela Veternice, Andrija Truntić, prije pljenidbe pozivao je seljake na otpor i nagovarao ih da ne plate gornicu. Seljaci su se suprotstavili vojnicima pa je došlo do sukoba u kojem su dvojica poginula, dvojica bila teško, a jedan lakše ranjen. Osam seljaka odmah je uhapšeno i zajedno sa zaplijenjenim oružjem (jednom dvocijevkom, tri obične puške, jednom motikom, četiri noža za vinograd i 24 kolca), predato radi istrage županijskom sudu u Varaždinu.⁹⁰

O događaju kancelar Mažuranić je doznao iz Pozora pa je tražio od bana da Namjesničko vijeće ispita je li tačno da je od gornjaka traženo da plate cio gorni dug iz prošlih deset godina i da li je vlastelin od seljaka iz Lobora »sam na svoju ruku gornicu brao, bez da bi pri tom sama oblast bila posredovala.« Ako je to tačno, piše kancelar, onda su propisi prekršeni. Iz pisanja Pozora njemu nije bilo jasno da li se sukob dogodio samo zbog gornice, ili je s njom bila spojena i desetina. Poslije kraćeg ispitivanja ovog slučaja konstatirano je da pri pljenidbi nije postupljeno po propisima, pa je istraga protiv seljaka obustavljena.⁹¹

Neki sukobi izbijali su zato što su vlastela tražila od gornjaka i desetinu, koju su seljaci smatrali duhovnom i odbijali da je plate. Mažuranić je zamolio bana da vidi da li je moguće bez povrede zakona, bar za neko vrijeme, obustaviti nasilno utjerivanje da se »rastući otpor proti desetini . . . utaloži.« U namjeri da spriječi nemire tražio je da mu iznese mišljenje kakve naredbe o desetini treba izdati »i kojim putem i načinom bi se iste što prije u život sprovesti imale.« Savjetovao je da Namjesničko vijeće kontrolira način utjerivanja gornjih daća i da se pridržava propisa. Naročito je upozorio bana da se bez »krajne sile« i bez dozvole Namjesničkog vijeća ne upotrebljava oružje, a protiv pojedinaca iz županija koji prekrše propise da se postupa najoštrije.⁹²

⁸⁸ DAZ, Varaždinska 1862, K. I, br. 230.

⁸⁹ Isto, SDK 1865, K. CLIX, br. 2199.

⁹⁰ Isto, 1862, K. XLV, br. 1406; (*Pozor* 1862, br. 66 i 68).

⁹¹ Tim povodom sreški sudija u Krapini je pisao: »bezobzirno ukinuće vodene po kotarskom sudu razprave u zlo upućenom i opornom žiteljstvu ona žalibože kod našeg puka često ponavljajući se obsienu proizvelo, da više oblasti njihova tobožnje pravo pripoznaju, te da samo izvršujući organi iz koristoljublja na probitak gospoštinah rade« (DAZ, SDK 1862, K. XLV, br. 1406, prilog br. 2405).

⁹² Isto, PSDK 1862, K. CCLXII, br. 139.

Držeći se Mažuranićeva uputstva, Namjesničko vijeće je u aprilu 1862. opomenulo županije da za upotrebu vojne asistencije traže dozvolu i da se strogo pridržavaju carske naredbe od 26. septembra 1857.⁹³ Naredilo je da u slučajevima gdje se očekuje otpor seljaka pri utjerivanju zaostalih vlastelinskih daća sreski suci ne šalju porotnike, već da idu sami i »svojim uplivom i ugledom opornost preduprede.«⁹⁴ Namjesničko vijeće je došlo do zaključka »da su opiranja proti oružničtvu od strane seoskoga žiteljstva u novije vrijeme samo zato češća i tvrdokornija postala, što ovo, zlo o stvari upućeno, misli, da oružnici nisu više vlastni od svoga oružja porabu činiti, makar baš za to i povoda imali. Za preprečiti dakle slučajeve nesreće, koji su se pri takvom shvaćanju stvari lasno češće ponoviti mogli, od potrebe je, da se žiteljstvo uputi i pouči, da oružnici, kad god na poziv dotičnih pomoć daju, još sveudilj kao i prije polag svojih propisah postupati imaju, sledovateljno dakle da ako se neodoljiva potreba ukaže za savladanje odpora, također i od svojega oružja redovitu porabu činiti mogu.«⁹⁵ Oružnici su u Hrvatskoj i Slavoniji uvedeni u vrijeme apsolutizma i bili su nepoznati hrvatskom municipalnom pravu. U borbi za stara prava, u prvom redu za financijsku samostalnost, županije su vodile akciju protiv oružnika, odricale im svako pravo i tražile da se uklone iz zemlje. Otuda je ponekad zaista dolazilo do toga da su seljaci mislili »da oružnici nisu više vlastni od svoga oružja porabu činiti.« Međutim, do sukoba je češće dolazilo zato što seljaci, zbog prevelikog osiromašenja, nisu mogli podnositi dalju eksploataciju. Pokušaji viših organa, na čelu s Mažuranićem, da propisima spriječe seljačke nemire i izbjegnu žrtve nisu imali puno uspjeha. Ma kakvu taktičnost da su diktirali, propisi nisu brisali dažbine koje su pritiskale seljake. Seljaci su se u prvom redu borili protiv prekomjernog plaćanja, a ne samo protiv načina naplaćivanja. Zato je prirodno što je i poslije ovih pokušaja, istina u manjem broju, ipak dolazilo do sukoba, pri čemu su Namjesničko vijeće i Dvorska kancelarija pazili da očuvaju neokrtnjen autoritet vlasti. Preporučivali su županijama da prije no što zatraže vojnu pomoć izvide u kojoj snazi je ona potrebna i da radije otkazu »uredovanje do stignuće dovoljne podpore, nego da se izvrgnu nuždi, da od započetoga uredovanja uštrbom oblastnoga ugleda i svoga dostojanstva kao i uštrbom časti pridijeljene oružane momčadi radi nedostatnosti asistencije odustati moraju.«⁹⁶

Ubrzo poslije ovih pokušaja da se izbjegnu neredi došlo je 15. X 1862. u Bukevju, u Zagrebačkoj županiji, do »agrarnog izgreda«. Naoružani seljaci su protjerali iz sela sudsku komisiju koja je imala da izvede komasaciju. Oni su »jurišem« napali na dvor bivšeg podžupana Zagrebačke županije, vlastelina Pavlekovića,⁹⁷ koji je uspio da pobjegne, ali žena mu je bila u životnoj opasnosti.⁹⁸ U selo je odmah upućena jedna kompanija

⁹³ Isto, Sremska 1862, br. 563.

⁹⁴ Isto, br. 1355.

⁹⁵ Isto, br. 1377.

⁹⁶ Isto, br. 676 i 2497.

⁹⁷ Isto, SDK 1862, K. LVII, br. 3725.

⁹⁸ Pozor 1862, br. 240.

vojnika, koja je imala da uvede mir i da pohvata krivce. Seljaci su se dugo opirali i Namjesničko vijeće je tek 29. novembra javilo Dvorskoj kancelariji da je »opasnost zlo upućenog žiteljstva svladana tako, da je jur moguće bilo overhovnu momčad umaliti na 26 glava, koja će ipak do skoro slijedećeg sveršetka merničkih operacija ostati morati.« Preostali broj vojnika ostao je u Bukevju do 16. decembra, kada je prošla opasnost od novih napada i kada je komasacija izvođena bez vojne asistencije.⁹⁹ Nezadovoljni komasacijem, a nemoćni fizički da joj se suprotstave, seljaci Bukevja, Derneka, Verbovca i Orlovca žalili su se caru. Zbog toga su im mjesne vlasti zaprijetile pa su se požalili Kancelariji da hoće da ih zatvore. Tužili su se da su segregacijom izgubili pristup u pašnjak i da su komasacijom dobili neplodne zemlje, zbog čega će im stoka skapati od gladi, a njima ljetina neće roditi. Kancelarija je tražila od Namjesničkog vijeća da izvidi da li se pri segregaciji i komasaciji radilo po carskom patentu od 17. maja 1857, a ako nije, da se seljačke molbe uvažavaju. Namjesničko vijeće je odgovorilo da su žalbe neistinite pa je time čitava stvar okončana.¹⁰⁰

Vrlo organiziran, žestok i uspješan otpor pružili su seljaci Otoka, Graberka, Malog Matešca, Tonkovića i Marije Trošta. Kod naroda tih mjesta vlдало je uvjerenje da je šuma »Kuštrovka« njihova svojina. Ljudi su kao historijsku istinu pričali da su njihovi djedovi »na krvi« oteli šumu od krajišnika, a da ju je kasnije neki šumar prijevaram prodao bosiljevačkom veleposjedu. U novije vrijeme neki agitator je potvrdio njihovo vjeronanje i rekao im da na šumu i porez plaćaju.¹⁰¹ Zbog toga su seljaci bili ozlojeđeni, jer se šumom nisu koristili kao gospodari, nego samo po urbarnjalnom pravu drvarenja i lesarenja, budući da segregacija nije još bila izvršena.

Jednoga dana u toku 1862. radnici spahiluka htjeli su sjeći drvo, ali seljaci su im to zabranili i otjerali ih iz šume. Kad je severinski sud pokušao okupiranu šumu vratiti vlasniku, grofu Nugentu, seljaci su se oružjem

⁹⁹ DAZ, SDK 1862, K. LVII, br. 3725.

¹⁰⁰ Isto, 1863, K. LXXVI, br. 889 i 891.

Povodom ponovnih nemira koji su nastali u Bukevju i okolnim mjestima sredinom 1863. tajnik Namjesničkog vijeća, Mirko Halper je našao da su uzroci sljedeći: »Pervi i najvažniji uzrok toga je, što seljaci po komasaciji, ili pravilnije po skupčanoj šnjom segregaciji velika stran (ovdje nešto manje od polovice) občinskoga pašnjaka izgube – a tko zna, da je život našega seljaka, najpače posavca, paša i šuma, taj će razumjeti, da nikakova druga korist seljaka sprijateljiti neće s mierom, koja mu prije svega uzme pol života; – ali tu neima lieka, jer zakon strogo propisuje, što tu ide vlastelinu što podaniku. Drugo je to, da uvedenjem komasacije ne samo sve međe, već i isti poljski puti prestaju i drugih novih međah i drugih novih putevah stvoriti treba, što mnogo truda i muke stoji – a tu naš seljak obija ... 3. Najposlije jedan od glavnih uzroka protivnosti seljakah proti ovoj komasaciji je konzervativizam našega seljaka i zemljišta koja mu je dijed i pradijed obradivao i kojih on već od mladih noguh ore i kopa, omiljela su mu, i on ih teško, nerado mienja još i tamo, gdje mierba muke nestoji i odmah koristi donasa – kako će ih tamo rado ustupiti, gdje je muka bliza i neizbježiva – a korist daleka, i njegovim očima nevidljiva«. ... Isto, *Spisi Namjesničkog vijeća* (SNV) 1863, K. 168, sv. 20, br. 8401.

¹⁰¹ Arhiv JAZiU, Korespondencija Franje Kurelica, pismo Drag. Hercega od 11. I 1863.

suprotstavili. U namjeri da uhvati četiri kolovođe i da naplati novac za kazne koje su neki seljaci bili dužni vlastelinstvu zbog prekomjernog sječanja šume, pošao je u Otok severinski sudija Lopašić. S dodijeljenom žandarmerijom i vojnom pratnjom stigao je 24. novembra u Graberk. Čim su seljaci spazili vojsku alarmirali su njen dolazak u Otok, Mali Mateša, Tonković, Mariju Trošt i Umol, pa ih je za nekoliko minuta na jednom brežuljku ispred Otoka, bilo oko 300. Svi su bili naoružani drvenim i gvozdanim vilama, pijucima, sjekirama, handžarima, revolverima i ponekom puškom. Na 30 koraka ispred naoružanih seljaka vojska se zauzavila s uperenim puškama »na gotovs«. Najprije je sudija Lopašić, a zatim komandir žandarmerije tražio da se seljaci razidu, jer inače će puhati u gomilu. Na taj poziv masa se još više uzrujala, počela je vikati i prijetiti ubistvom. S uperenim bajonetima vojnici su pošli u napad, ali seljaci su »pružili takav otpor sa oružjem i rukama«, da su vojnici i žandarni u odbrani morali upotrijebiti oružje. Vođe pobune Valentin Tonković i Miho Marković su ubijeni, a jedna žena bila je teže ranjena. Svi ostali s lakšim ranjenicima su se povukli.

Dok se na toj strani vodila borba, nekoliko seljaka iz suprotnog pravca, iz sela Marije Trošt, u streljačkom stroju prešlo je most na rijeci Dobri i puškama počelo gadati vojnike. Preplašeni žandarmi, a za njima i vojnici, počeli su se povlačiti, ali u tom momentu uslijedio je napad onih seljaka koji su se poslije prvog okršaja povukli. Progonjena motikama, kamenicama i pucnjevima iz pušaka, žandarmerija i vojska vrtoglavo je bježala ne slušajući komandu. Tek poslije nekoliko stotina metara bjezgunci su se zaustavili, ali su još mnogobrojniji seljaci i dalje navaljivali, pa vojnici »nisu hteli više da se odupiru masi, ni da protiv nje nastupaju«, iako ih je za to Lopašić molio.¹⁰²

Jedna komisija koja je ispitivala taj sukob zatvorila je četiri pobunjenika, a seljacima je dozvolila da se do segregacije koriste šumom po urbanizacijalnom pravu.¹⁰³

Oštrije mjere protiv seljaka nisu poduzete zato što se ispostavilo da su sudije Vranyczany i Lopašić bez odobrenja Namjesničkog vijeća »na jednostranu tužbu vlastelinstva« povelili vojsku protiv seljaka. Kad je Vranyczany zbog tog prijestupa bio pozvan na odgovornost kod velikog župana Ivana Kukuljevića, dao je izjavu koja karakterizira njegove političke istomišljenike, okupljene u Samostalnoj stranci, u stavu prema seljacima. On je izjavio da je učinio prijestup zato što ga postupanje seljaka plaši, »ne samo što se našega socialnoga života tiče, već i glede istog obstanaka naše samouprave uz takovo rukovanje iste, jer mogu vašu presvjetlost nedvojbeno uvjeriti, da se već u bližnjih selih dogovaraju i razgovaraju, da

¹⁰² DAZ, PSNV 1862, K. 24, sv. 8, br. 1994. O ovom događaju obavijestio je Kurelca jedan njegov prijatelj iz Bosiljeva, koji u žali piše: »da nebi g. sudae i oružnici srdcem a putem pod noge, trista belaja bi se dogodilo - al tako sramotnim ali koristnim begom spasiše se« (Arhiv JAZU, *Korespondencija F. Kurelca*, pismo Drag. Hercega od 11. I 1863).

¹⁰³ Isto.

će i oni tako činiti i planovi su već gotovi; znati će ho vaša presvjetlost kako naše seljaštvo o šumah misli. Šta će iz toga slediti? da će za koj dan slični prizor i drugom selu dogoditi se, te tako dalje selo za selom, kotar za kotarom, dok konačno neće ni ciele regimente odoljeti moći« . . .^{103a}

Pritisnuti poreskim obavezama, krupniji posjednici su nastojali da dugove seljaka uheru po svaku cijenu, i što im se porez više nagomilavao, to su oni vršili veći pritisak na seljake. Našavši se u situaciji da mu zbog zaostalog poreza vrše popis i prodaju pokretnina, vlastelin u Ferljuru, u Sv. Ivanskom srezu, Miroslav Restorč, isposlovaio je da se izvrši pljenidba nad bivšim podložnicima koji su bili dužni da plate vinsku desetinu. Kad je pljenidba 23. decembra 1863. trebala da se izvede, oko 150 seljaka se pubunilo i spriječilo prodaju pokretnina.^{103b}

Prilikom segregacije šume, vršene između vlastelinstva Paukovec i općine Laktec, u Zagrebačkoj županiji, došlo je do spora u kojem je morala intervenirati žandarmerija, koja se 8. novembra 1865. sukobila sa seljacima i nekoliko njih ranila.¹⁰⁴ Namjesničko vijeće izvijestilo je o tome Kancelariju i navelo »da je sukob u Laktecu istovetan s ispadima seljaka u Strmcu u Varaždinskoj županiji.«¹⁰⁵ Zbog čestih sukoba koji su se događali prilikom segregacije šuma i pašnjaka Namjesničko vijeće je ovom prilikom javilo Kancelariji da će se segregacija u Hrvatskoj i Slavoniji moći provoditi vrlo rijetko bez vojne pomoći. Svakako da bi zastrašilo seljake, ono je tražilo da se izgređnici iz Lakteca kazne što prije i što oštrije.¹⁰⁶

Događalo se da seljaci nisu bili u stanju da pruže organiziran, kolektivan otpor. To je i razumljivo, jer među njima je proces raslojavanja uveliko bio u toku, te su neki bili bogatiji i mogli svoje obaveze da podmire, ili za stalno da otkupe. Ti seljaci nisu sudjelovali u nemirima i negativno su djelovali na organizaciju zajedničkog otpora. Ogorčenost onih koji su bili pljenidbama oštećeni ispoljavala se tada individualno, požarima ili ubistvima. Gornjaci vlastelina Ferde Švagla, iz Mihovljanskog sreza, bili su nemoćni protiv pljenidbe kojom su im oduzeti gorni vinogradi, pa su svog gospodara, koji im je oduzeo vinograde, dočekali 16. januara 1866. na imanju Beleci i iz zasjede ubili.¹⁰⁷

I tamo gdje kolektivan otpor nije uspijevao, seljaci su se svetili svojim gospodarima. Vlastelin Filip Šufflay iz Brloga je 24. oktobra 1867. prijavio sreskom sudu u Ozlju da gornjaci neće da plate gornicu i desetinu pa je molio da se silom naplati. Zbog toga je pristav Isidor Gvozdenović s dva pandura 4. novembra pokušao da od gornjaka iz Kamanje naplati zaostale daće, ali je »nagazio na toli ozbiljan otpor, da se je morao natrag povući.« Nekako mu je pošlo za rukom da uhvati »6 ponajglavnijih odpornika«, pa je nekoliko dana kasnije s pojačanom vojnom asistencijom

^{103a} DAZ, SNV 1863, K. 168, sv. 20, br. 3409. prilog 910.

^{103b} Isto, 1864, K. 169, br. 16453.

¹⁰⁴ Isto, SDK 1865, K. CLXI, br. 4636.

¹⁰⁵ Sukob u Strmcu desio se 9. maja 1865. Isto, K. CLIX, br. 2199.

¹⁰⁶ Štojsavljević, Šuma i paša, 248/9.

¹⁰⁷ Pozor 1866, br. 53.

ubrao gornicu i desetinu. Nemoćni da se odupru oružju, gornjaci su iz osvete zapalili vlastelinske štale, gdje je izgorjelo 12 volova i učinjena šteta od 4.000 forinti.¹⁰⁸

Poslije duže parnice koju je veleposjednik Podgrada, grof Antun Schlippenbach, vodio s bivšim kmetovima iz Podgrada, Tugovice, Huma i Selnice seljaci su »u svih trih molbah obsudjeni bili« da plate daće za šumske i izvanselišne težake.¹⁰⁹ Još na suđenju oni su izjavili da neće platiti traženi novac, pa je zato riješeno da se 25. maja 1866. izvede pljenidba nad njihovim pokretnim imetkom. Tog dana je pristav sreskog suda iz Bistrice, Đura Hondvej, s vlastelinskim činovnikom Miškulinom, s nekoliko službenika i dva žandarma otišao najprije u Podgrađe. Na putu za mjesto pridružilo im se oko 50 seljaka, a kada su stigli kod Jakova Biškupa, zatekli su u dvorištu oko 200 do 300 ljudi, ne samo iz Podgrada već i iz Tugovice, Huma i Selnice. Nekoliko dana ranije njima je javljeno da će se izvesti pljenidba, pa su se dogovorili da dolazak sudskih izvršitelja najave pucnjem iz mužara, nakon toga da se sakupe i spriječe pljenidbu. Svi su bili naoružani kolcima i noževima, a njih oko 200 zaposjelo je brežuljak sa šumom i šikarom koja je bila udaljena od sela oko 20 koraka.¹¹⁰ Kada je pristav one iz dvorišta upitao zašto su se okupili, tražili su da im objasni zbog čega je došao. Čuvši to, izjavili su da ne daju »ništa prodavati, i da vole umrieti svi za jednoga a jedan za sve, nego da im se što terži.«¹¹¹ Ne obazirući se na ovu izjavu, Hondvej je naredio seoskom sucu da istjera zaplijenjene svinje Jakova Biškupa. Kad je ovaj htio da izvrši naređenje, seljaci su mu prepriječili put i izjavili da »to ne čini ako mu je glava draga.« Pod takvim prijetnjama pljenidba nije izvedena, a sudski izvršitelji napustili su Podgrađe, gdje su mještani još dugo nakon toga ostali okupljeni.

Poslije ovoga bistrički sudija Dragutin Balog je 20. novembra dobio dozvolu od Namjesničkog vijeća da kao politički povjerenik na čelu vojnog brahijuma nastavi obustavljenu pljenidbu. Balog je 8. decembra poveo u Podgrađu jednu satniju pješaka pukovnije grofa Gyulaya kojom je zapovijedao satnik Antun Sterzca. Približivši se selu, čuli su pucnjavu iz pušaka i mužara kao i zvona s kapele sv. Roka, što je bio ugovoreni znak za sakupljanje. Kad je brahijum stigao do dvorca grofa Schlippenbacha, u Podgrađu i okolnoj šumi okupilo se više stotina seljaka, naoružanih puškama i vilama. Vikali su vojnicima da »samo u selo dojdju, da čedu već dobiti, . . . da se oni te jedne satnije neboje itd.« Kako je već bilo veće, a seljaci sakupljeni i razjareni, zapovjednik satnije nije htio ići u selo, već je vojsku zadržao na okupu u Schlippenbachovu dvorcu.¹¹²

¹⁰⁸ DAZ, SNV 1867, K. 154, sv. 18, br. 17697.

¹⁰⁹ O parnici vlastelinstva Podgrada sa seljacima vidi: *Stojsavljević*, Šuma i paša, 130–135.

¹¹⁰ Pozor 1866, br. 165.

¹¹¹ DAZ, SDK 1867, K. CCX, br. 1698.

¹¹² Isto.

Sutradan, kada je brahijum krenuo u selo, u njemu je po okolnim bregovima i šumama ponovo bilo sakupljeno nekoliko stotina naoružanih seljaka. Politički povjerenik Balog tražio je od seljaka da se umire i razidu, ali su oni postali još ogorčeniji. Tada je zapovjednik satnije Sterzca pokušao da ih opomene, međutim, čim je prišao bliže seljacima, dvojica su ga napala, ali je satnik sabljom odbio udarce i naredio da se napune puške i nataknu bajoneti. S bajonetima vojska je pošla prema masi da je rastjera. Istog momenta seljaci su krenuli naprijed i napali žandarme i vojsku. Na napad žandarmi, a i neki vojnici, bez zapovijedi satnika ispalili su nekoliko metaka, nakon čega su se seljaci povukli u jednu šumu. Satnik nije htio da ih napadne, jer se plašio da će mnogo vojnika izginiti, već je naredio da se vojska povuče u dvorac Schlippenbachov. Pri povlačenju vojnika seljaci su pucali i tom prilikom ranili u oko jednog poručnika. U sukobu je ubijeno pet seljaka, više njih je ranjeno, a osim spomenutog poručnika ranjeno je još pet vojnika.¹¹³ Idući dan poslije okršaja seljaci su došli u Schlippenbachov dvorac i izjavili povjereniku Balogu da će biti mirni i da će »traženu daću platiti«.

U kaznenom postupku protiv pobunjenika iz Podgrada dokazano je da su svi okrivljeni jednako sudjelovali u pobuni, da njome nitko nije upravljao, niti seljake na nju nagovarao. Prilikom izricanja kazni uzete su kao olakšavajuće okolnosti »što su radili u silnom ganuću serdca misleći da nisu dužni gospoštiji traženu daću platiti«, što su se ranije besprijekorno ponašali i »što im je odhranjenje zanemareno.« Otežavajuća okolnost je »što je radi njihovog postupanja velika pogibelj života pretila.« Osuđeno je ukupno 19 seljaka, od kojih osam na tešku tamnicu od 18 mjeseci, jedan na tešku tamnicu od dvije godine, devet na tešku tamnicu od tri godine i jedan na tešku tamnicu od pet godina.¹¹⁴

Seljaci vlastelinstva Imbriovec u Križevačkoj županiji nisu htjeli platiti zaostale činžene daće za dužne težake i u gotovom novcu, koje je vlastelin Teodor Đurđević tražio za vrijeme od 1848. do 1865. Ukupna svota kojom je Đurđević teretio seljake iznosila je oko 1400 forinti. Polovinom maja 1866. sreski sud iz Koprivnice pokušao je sa županijskim serežanima izvesti pljenidbu, ali mu nije uspjelo, »jer su se ljudi u velikom broju tomu operli, tako, da je ovrhovoditelj, za izbieći nesreću, od toga odustati morao.«¹¹⁵ Godinu dana kasnije dobijena je dozvola da se županijskim serežanima pridruže još četiri žandarma i da se silom izvede pljenidba. Međutim, sreski sud iz Koprivnice »se nije usudio s tom silom overhu povesti«, jer se plašio da će otpor biti velik. Početkom 1868. veliki župan križevački, Ladislav Kukuljević, lično je uvjeravao seljake da plate činžene daće, »jerbo proti pravomoćno postavljenim osudam najvišjih sudovah lieka neima . . . i . . . da će se taj dug, buduć su se demaćoj oružanoj sili operli, sriedstvom vojničkog brakiума svakako

¹¹³ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, (Staatsarchiv) Kabinettskanzlei, Vorträge, br. 4175/1866.

¹¹⁴ DAZ, SDK 1867, K. CCX, br. 1698.

¹¹⁵ Isto, SNV 1868, K. 152, sv. 18, br. 3069.

utjerati.« Sve prijetnje i uvjeravanja bila su uzaludna, jer seljaci su uporno tvrdili »da oni vlastelinu . . . ništa ne duguju i da neće ništa platiti.« Veliki župan je zbog toga zaključio da osim vojne sile »drugog sriedstva nema« i tražio je od Namjesničkog vijeća pola satnije s jednim časnikom, koja će po njegovu mišljenju biti dovoljna, jer ni u najgorem slučaju seljacima nema tko da pritekne u pomoć.¹¹⁶ Poslije višegodišnjeg odbijanja da plate činžene zaostatke seljaci su na to bili prisiljeni vojnom silom u septembru 1868, kada su morali platiti i troškove brahijalne egzekucije.¹¹⁷

Zbog pašnjaka je došlo do sukoba između vlastelina Adamovića i seljaka iz Starog Čepina, koji su u prvoj polovini 1866. na silu osvojili spahijski rit i na njemu napasali svoju rogatu marvu. Seljaci su tvrdili da je pašnjak urbarijalne prirode i da na njemu imaju pravo ispaše, što su i do 1850. imali pod uvjetom da svaki plug iz općine tri dana u godini ore spahiluku. Poslije 1850. morali su sklopiti novi ugovor, po kojem su od svakog vola plaćali po 4,5 i 6 for. za godinu dana. Nasilno osvajanje rita pravdali su time što im spahiluk u 1866. godini nije dozvolio ispašu ni pod kakvim uvjetima, osim na jednom dijelu koji je vrlo slab, pa im je stoka propadala. Vlastelin je tvrdio da je segregacijom od 1829. i 1840. sporni pašnjak pripao njemu, a da su dio koji je dodijeljen općini seljaci pretvorili u oranicu.¹¹⁸

Čepinski spahija Adamović je 1867. tražio od bivših podložnika iz Dopsina da na ime pašarine i remanentnih zemalja plate zaostali dug od prije i poslije 1848. godine. Seljaci su izgubili sve sudske sporove, ali nisu pristali na isplatu, pa je virovitički župan odredio da se u januaru 1868. uz vojnu asistenciju izvede pljenidba. Seljaci su tada pružili otpor, a da bi ga lakše slomio, brahijalni povjerenik je pohvatao seoske starješine zato što su bile solidarne s pobunjenicima i naredio da ih istuku.¹¹⁹ Usprkos tome vojnici su zbog opasnosti od nove pobune morali ostati u Dopsinu deset dana. Na ime pljenidbenih troškova i izdataka vlastelinstva za ishranu seoske stoke koja je zaplijenjena na spahijskim pašnjacima ubrano je 1067. forinti.¹²⁰

Vlastelinstva koja su često mijenjala vlasnike obično su propadala, jer gospodari su nastojali da za što kraće vrijeme, bez znatnih ulaganja, izvuku što veću korist. Seljaci s tih imanja bili su redovno izloženi bezobzirnoj eksploataciji. U takvoj situaciji nalazili su se seljaci vlastelinstva Vrbovca, koji su u toku XIX vijeka promijenili deset gospodara. Zajedno s Rakovcem, Šapcem i Đurđićem Vrbovac je 1863. godine kupio za 400.000 forinti Francuz Pellien. On je odmah izveo segregaciju šuma i zbog dobre prode bacio se na trgovinu drvom.¹²¹ Seljaci Poljana nisu bili

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ Isto, br. 14266.

¹¹⁸ Isto, 1867, K. 153, sv. 18, br. 3974.

¹¹⁹ Isto, K. 154, sv. 18, br. 18303.

¹²⁰ Isto, br. 1410.

¹²¹ Emilij Laszovski, Iz prošlosti Vrbovca, Zagreb 1921, 41.

zadovoljni provedenom segregacijom zato što im je bio dodijeljen dio šume koji je udaljen od sela oko tri sata pa nije bio »za njih od nikakve koristi.« Njihove nezgode potvrdila je Križevačka županija Namjesničkom vijeću izjavom »da kod izvedenja segregacije nisu najviše odredbe tako u obzir uzete, kako bi se u obzir uzeti bile imale.« Zbog toga je Namjesničko vijeće naredilo Banskom stolu da ispita stvar i da je pravedno sprovede.¹²² Seljaci nisu čekali na presudu, jer od nje su se malo nadali, pa su zauzeli dio šume koji je segregacijom pripao vlastelinstvu, napasali su u njoj svoju stoku i sjekli drvo. Sa šumskim osobljem bili su u stalnom sukobu, jer im je plijenilo stoku, koju su oni natrag otimali. Tako su im 9. aprila 1867. zaplijenili 50 komada krupne stoke, ali seljaci su tu stoku oteli i izjavili da je »šuma isključivo seljačka i da vlastelinstvo u takovoj nikakovo pravo neimade.« Osvojenju šumu počeli su iz osvete paliti, a kad im se šumar suprotstavio i opomenuo ih, zaprijetili su požarom.¹²³

Na zahtjev Pelliena, županija je poslala istražnog suca da procijeni štetu. Međutim, sudac to nije mogao učiniti, jer se šteta iz dana u dan povećavala pa je tražio da se seljaci najprije odstrane iz šume. Javio je županiji da su seljaci rekli da šumu »podnipošto ostaviti ne mogu, i da bez nje biti ne mogu.« On je došao do zaključka »da narod ovaj Poljanski potajno bunu« neki Tomašić i Marković te je predložio da se oni bar privremeno interniraju.¹²⁴

12. aprila 1867. stigla je komisija Banskog stola, koja nije ispitivala kako je sprovedena segregacija, već je devet seljaka strpala u istražni zatvor i pokušala procijeniti štetu u šumi i na polju. Seljaci joj to nisu dozvolili i opet su ponovili da je šuma njihova, a ne vlastelinska.¹²⁵ Vlasnik Vrbovca je tražio od Banskog stola da prema Poljanima bude energičniji i da ih kazni, jer ako to ne učini, plašio se da će se i ostali seljaci iz Luke, Lonjice i drugih mjesta povesti za njihovim primjerom. Pellien piše da seljaci cjelokupnim svojim imetkom neće moći nadoknaditi štetu ako se još koji dan zadrže u šumi i na paši. On se jada da »dosad ne ima snage koja bi se usudila na put stati po prilici trim stotinam ljudih oružanih puškom, sekirirom, rogljama, te kojima bi se na glas zvana ili na drugo znamenje pridružile žene i sve ostalo pučanstvo. Zlikovci ovi ne boje se ni sudca, ni oružnika ni istoga velikoga župana koj biaše ih nekoliko pozvao, ukorio i zatvorio, pak im naložio neka miruju od tuđega vlastelinstva.« Čim izađu iz zatvora, kaže Pellien, produžuju svoja nedjela, i zato moli Namjesničko vijeće, prije no što se obrati na Francusko poslanstvo, da vojnici umire seljake i da se procijeni šteta.¹²⁶ Konačno, 19. aprila vojska je umirila Poljane uz otpor koji je pružilo 636 seljaka.¹²⁷

¹²² DAZ, SNV 1867, K. 153, sv. 18, br. 7600.

¹²³ Isto, br. 5447.

¹²⁴ Isto, br. 5579.

¹²⁵ Isto, br. 5423.

¹²⁶ Isto, br. 5537.

¹²⁷ Isto, br. 5579.

Ono čega se Pellien plašio dogodilo se u septembru 1867. Seljaci Lonjice i Kusanovca su tada svoje svinje i stoku napasali u šumi »Jasenovce« i »Vranje«, koje su segregacijom pripale vlastelinstvu. Vlasnik šume bio je još više uznemiren nego pri sukobu sa seljacima Poljana, jer sada je žir počeo sazrijevati, pa je nanešena šteta bila mnogo veća. Čuvari šume nisu mogli sa seljacima izaći nakraj, pa je zamoljena pomoć od županije. Šumsko osoblje, pojačano sa dva žandarma, došlo je u šumu 10. septembra. Čim su ih pastiri Lonjice i Kusanovca spazili, pobjegli su, a svinje ostavili u šumi. Šumari su zaplijenili tada oko 60 svinja i počeli ih tjerati prema Vrbovcu. Međutim, oko dvadeset ljudi, žena i djece sa sjekirama i kolcima pokušalo je oduzeti svinje. U tome nisu uspjeli, a žandarmi su uhvatili četiri seljaka i odveli ih u Vrbovac. Kad su s uhvaćenim seljacima i zaplijenjenim svinjama stigli u Vrbovac, »dođe . . . do 60 ljudi iz Lonjice sa sekirama, kolci i jednom puškom, te jurišem udare na vlastelinsko zdanje . . . odkale htjedu silovitom rukom svoje svinje uzeti.« Uz žestoku viku pokušali su ući u dvorište, ali vlastelinov sin nije htio da ih pusti, pa su ga ranili u glavu. Tada su pritekli u pomoć žandarmi i šumsko osoblje na koje su seljaci navalili »da je oružništvo oružje upotrebiti moralo, te je ovom zgodom jednoga na miestu uztretilo, dvojicu od njih ranilo, ostali se razperše i pobiegnu.« Zbog toga što je »razjarenost ovih ljudi pogibeljna« i što vlastelinstvo »nije sa životom i imetkom sigurno«, sreski sud iz Vrbovca tražio je od Namjesničkog vijeća dvije satnije vojnika.¹²⁹ Namjesničko vijeće je »u interesu javnoga mira i reda« dozvolilo brahijum, koji je stigao u Lonjicu i Kusanovac 13. septembra.¹²⁹ Seljaci se nisu tada opirali, pa su pohvatane samo vođe izgreda, a vojska je bila razmještena po kućama bez ikakvih smetnji.

Upravitelj imanja grofa Pejačevića prijavio je 30. aprila 1867. Sremskoj županiji da su seljaci iz Buđanovca oko 600 komada stoke utjerali na vlastelinsku pustaru »Barice«. Na tu prijavu pošla su četiri žandarma i jedan županijski stražar s vlastelinskim upraviteljem da uhvate nekoliko pastira i zaplijene više komada stoke. Čim su se približili selu, zvana su počela zvoniti na uzbunu, pa su se seljaci sakupili oko crkve, gdje su u porti imali pripremljene batine i kolce, s kojima su dočekali i opkolili žandare. Masa je psovala vlast, tako da općinski bilježnik i odbornici nisu smjeli sa žandarmima ni da razgovaraju, a još manje da kažu imena glavnih prestupnika. Seljaci su prijetili žandarmima »da se neusude izaći na više rečenu pustaru, jer se tamo već dva logora nalaze, pak će i više sveta doći, odakle oni živi izaći nećedu.« Tvrđili su da su okupirali pašnjak zato što je to želja čitavog sela. Malobrojni i nemoćni da nešto učine, žandarmi su se vratili neobavljena posla. Poslije toga sreski sudac iz Rume je tražio od velikog župana da moli Namjesničko vijeće za pomoć

¹²⁹ Isto, br. 13271.

¹²⁹ Isto, SDK 1867, K. CCXIX, br. 4301.

od jedne satnije vojnika, jer, tvrdio je on, ni cjelokupna vojna sila županije zbog broja i razdraženosti seljaka nije dovoljna. Namjesničko vijeće je odobrilo vojnu pomoć koja je stigla u Buđanovce 3. maja i zavela red.¹³⁰

Bivši podložnici vlastelinstva Setuš i Ljubljanice iz Mahova i Martinške Vesi bili su nezadovoljni provedenom segregacijom pašnjaka, pa su od advokata Matije Mrazovića tražili savjet. Protučivši dobro čitav predmet, Mrazović je konstatirao da zbog provedene segregacije seljaci nemaju pravo na pašnjak, ali da su »na temelju nagodbe od 31. prosinca 1846. uz podatak desetine od priroda upitnu oranicu Krljevo vazda uživali, te da pitanje o izriešivosti ili odkupljivosti ovog zemljišta u segregacionalnoj parnici niti potaknuto, još manje pako riješeno nije«. Stoga im je savjetovao da oranicu »Krljevo« »kao do sada izorati i nasijati možedu.«¹³¹ Ne obazirući se na Mrazovićev savjet, seljaci su 14. juna 1867. osim »Krljeva« osvojili vlastelinske pašnjake i sa 300 plugova izorali gotovo cijelo zemljište. Oštećeni vlasnici, grof Erdödy i markiza Pallavicini, žalili su se zbog toga županiji, pa je drugi podžupan Zagrebačke županije odmah otpočeo istragu i uhapsio »kolovođe gungule«. U sudskom procesu bio je okrivljen i Mrazović, ali je oslobođen zato što »sam čin po ... seljaci izveden« nije imao »kriterija zločina«.¹³²

Najveći sukob u 60-im godinama dogodio se sa seljacima Šišljavića na imanju braće Rauch. Predhistorija sukoba sastoji se u tome što je Sto sedmorice povodom segregacije 28. aprila 1866. dosudio Šišljavičkoj općini na ime urbarijalnog drvarenja 197 jutara i 928 kv hvati, a na ime urbarijalne ispaše 326 jutara i 533,5 kv hvata zemlje. Te površine imale su se izdvojiti iz cjeline »Šišljavički lug«.¹³³ Seljaci su bili nezadovoljni odlukom, jer su smatrali da je »Šišljavički lug« i oranica »Močvar« njihovo zemljište. Stoga im je advokat Krestić napisao molbu, koju su općinski opunomoćenici odnijeli u Beč Dvorskoj kancelariji. Kad je molba bila odbijena, Krestić je napisao drugu, kojom Šišljavićani nisu bili zadovoljni, jer se njome nije tražio »povraćaj u stanje predjašnje«. Nove tri molbe na cara pisao im je začasni jurasor Zagrebačke županije, Danijel Šušćović, ali i one su bile odbijene.¹³⁴ Šušćović nije po profesiji bio pravnik i sve znanje stekao je sam, ali novije propise nije poznavao, pa je protuzakonito tražio »povraćaj u stanje predjašnje«.¹³⁵ Ne znajući da je Šušćović nestručnjak, a uvjereni da im je zahtjev pravedan, seljaci su plaćali sve troškove i neprestano očekivali pozitivno carevo rješenje. Kao dokaz vlasničkog prava podnijeli su jednu presudu Zagrebačke županije iz 1768. i jednu iz 1846. godine. U obrazloženju koje je podnijela caru Dvorska kancelarija je tvrdila da dokumenti prikazani od općine pred-

¹³⁰ Isto, Sremska 1867, br. 775 i 776.

¹³¹ Isto, SNV 1867, K. 154, sv. 18, br. 13743.

¹³² Isto, br. 9595; Neke podatke o ovoj segregacionalnoj parnici vidi kod B. Stoj-savljevića »Šuma i paše«, 204-212.

¹³³ Staatsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge, br. 1214/1867.

¹³⁴ DAZ, SDK 1868, K. CCXXV, br. 5309 prilog br. 1726.

¹³⁵ Vežić, c. d. 381.

stavljaju dokaze suprotne njenoj tvrdnji, pa je u skladu s izjavama Namjesničkog vijeća, Banskog stola i propisima carskog patenta od 17. maja 1857. predložila da odbije molbu i uvaži presudu Stola sedmorice. Car je 3. aprila 1867. po prijedlogu i postupio.¹³⁸

Za sve vrijeme u kojem su seljaci pisali molbu za molbom, trošili novac i živjeli u nadi da će pravda njima pripasti, izvođena je segregacija kojoj oni nisu htjeli da prisustvuju, jer su je smatrali nepravednom i nezakonitom. Segregacija je bila završena 10. oktobra 1866. pa je vlastelinstvo, u namjeri da dođe do gotovog novca, dio svoje šume izdalo pod zakup društvu »Hirschlers Erben«. Društvo je počelo sjeći šumu, što je uznemirilo seljake, jer su očekivali da će car njihovu molbu riješiti povoljno i da će tada dobiti posječenu šumu. Zbog toga su od Namjesničkog vijeća tražili da uspostavi stanje prije segregacije, da zabrani dalje sječenje drva i da stavi šumu pod sekvestar.¹³⁷

Općinsko poglavarstvo je 31. maja 1867. održalo sjednicu i zaključilo da od društva »Hirschlers Erben« traži 500 forinti na ime vožnje drva iz šume preko općinskog puta. Društvu je određen rok da do 2. juna u tom smislu sklopi ugovor s općinom i stavljeno je do znanja da će u protivnom općina spriječiti prevoženje drva preko svog puta.¹³⁹ Pogoden zahtjevom seljaka, Levin Rauch je 1. juna tražio od Namjesničkog vijeća da što hitnije naredi općini da odustane od svog zahtjeva. Podžupanu Očiću je zapovjedbom da »izvedenje općinskoga zaključka« spriječi u slučaju potrebe čak i »oružanom silom« i da nad seljacima »najstrožiju iztragu odredi.«¹³⁹ Time su zahtjevi Šišljavićana bili osuđeni, ali nesuglasice s vlastelinstvom su nastavljene.

Đuro i Levin Rauch postali su energičniji i poslije jedne tužbe protiv seljaka poslali su najvišim organima drugu i treću. Oni su se žalili Nadodvjetništvu da su u oktobru 1866, poslije okončane segregacije, seljaci »svoje svinje u našu šumu jatomice i to iz dviuh krajeva naterali« i da su time nanijeli štetu od 400 forinti.¹⁴⁰ Zbog toga su seljaci bili saslušavani, ali na tome se sve i završilo, jer »od ono doba spava cela iztraga.«¹⁴¹ »Videći seljaci – pišu braća Rauch – da njihovi kažnjivi učini ne povučuju za sobom nikakve štetne posljedice, a najmanje kazne, što je naravno nije nego da seljaci jednu protuzakonitost drugom zamenjuju, te postaju prema svim sudbenim naredbama hladni kao da ih i nema, dapače sperdaju se od njih, i zasmehivaju se nad tim naredbama.« Oni se žale da je do nesposobnosti sudskih organa krivica »što su isti bivši podložnici evo ovih danah imenito dne 27. svibnja 1867. opet na našu vlastitu šumu Šišljavički lug zvanu na hamet napali te preko 800 glavah marve naterali

¹³⁸ Staatsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge, br. 1214/1867.

¹³⁷ DAZ, SNV 1867, K. 152, sv. 18, br. 3390.

¹³⁸ Isto, br. 8876, prilog bez broja.

¹³⁹ Isto, br. 7863.

¹⁴⁰ Isto, br. 8876.

¹⁴¹ Isto, br. 8051.

na pašu, bez svakoga povlašćenja.¹⁴² Nesposobnost, ta je tomu kriva, što su isti seljaci naše ljude, koji su počeli na oranici našoj alodialnoj Močvar zvanj orati u herpi od oko 200 ljudi, silovitim načinom proterali, groseći im se, da ako ne odidu, da će biti dosta mesa i krvi.«¹⁴³ Sve brazde koje su orači spahiluka izorali seljaci su zagrnuili. Protivu njih je ponovo povedena istraga, ali je bila bez uspjeha, jer na zakazano ročište nisu se pojavili zato što je »kotarski sud na Baniji pozivnicu jednostavno seoskom bilježniku u Šišljavić poslao, ov koj od občine živi, i znajući o čem se radi, povieri tu prijavnicu seoskom sudcu, sudac pak koj je ortak poznatih zločinacah spravi tu pozivnicu, ili ju baci u vatru.«¹⁴⁴ Baroni optužuju Suškovića da zavodi seljake pričama »da sve sudbene naredbe nevaljaju, da su nišetne i da su oni po sudovih na prosti način prevareni.« Šišljavićani njemu vjeruju i tvrde da »tako dugo neće mirovati doklem izvorni dopis od Njeg. c. k. apostolskog Veličanstva ne dobiju, jer su sve oblasti sami lažljivci i varalice.«¹⁴⁵ U optužbi se okrivljuje i kanonik Mijo Herceg-Juriško, koji je zbog seljačkih molbi sa Suškovićem proveo u Beču tri mjeseca i potrošio 1.700 forinti. Novac je sakupljen na taj način što ga je općinsko poglavarstvo razrezalo, a zatim pokupilo. Pri tome su izvođene i pljenidbe, pa su nekim seljacima »vanjkuše i posteline rasprodali.« Ne bez razloga, braća Rauch pišu da seljaci »hoće neprestano sa njihovim Veličanstvom občiti, a uredovne oblasti su za njih ništa.«¹⁴⁶ Optužbu završavaju: »Ovo su fakta, koja se zbijaju u oči i sa pozitivnim znanjem javnih oblastih i koja duboko zasiecaju u socijalni život i socijalna odnošenja, te mogu povod dati neizbeživim žalosnim i krvavim katastrofah, kojim neće biti drugi krivi nego mlitavost i nevaljanost političkih organah, koji nemadu kako se vidi u puku baš niti najmanjeg povierenja, i zato su od puka prezreni. Fakta po nama izbrojena mogu se zbiti samo ondji, gde prestane svaki red i poslušnost zakonu a posledica im je anarkija. Premda je u Hrvatskoj cielo upravno ustrojstvo nevaljalo, zastarielo i duhu novijeg vremena neodgovarajuće po sebi, to potenciraju tu nevaljanost uprave absolutno nesposobna individua, kojima je javna uprava povierena, te se može jedino dobročutljivosti naroda i na-

¹⁴² Tom prilikom učestvovali su u napadu svi stanovnici Šišljavića, među kojima su neki bili naoružani sjekirama. Pričinjena je šteta od oko 1000 for. Isto, br. 8876.

¹⁴³ Šišljavićani su tom prilikom (27. III 1867) izjavili da je »Močvar« njihov i »da ga neće odstupiti gospoštiji.« U istražnim spisima o Šišljavićkoj buni tvrdi se da »jest zemljište Močvar od negda, a barem od godine 1844. alodialno.« Ta tvrdnja zasnovana je na osnovu iskaza jednog svjedoka i na temelju spisa koji su toliko nepouzđani da sto sedmorice nije bio u stanju da sasvim pozitivno utvrdi od kada je zemljište alodialno. Stoga nije čudo da su seljaci »Močvar« smatrali svojim, tim prije što bez tog zemljišta, kako su sami izjavili, ne bi mogli da žive (Isto, SDK 1868, K. CCXXV, br. 5309, prilog br. 1726).

Stvarni sukobi oko »Močvara« počeli su 1861. Zagrebačka županija je na svojoj skupštini od juna 1862. zabranila seljacima da smetaju posjed. Nekoliko godina kasnije došlo je ponovo do spora, pa je županija preko sreskog suca banijanskog 12. XII 1866. »Močvar« predala u posjed braći Rauch.

¹⁴⁴ Isto, SNV 1867, K. 152, sv. 18, br. 8051.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ Isto.

šoj popustljivosti pripisati, da postojeća u obćini Šišljavić anarkija nije u prevrat buknula.« Mole da se anarhija suzbije, jer u protivnom »ako nenajdjemo proti tom nasilju obranu u javnih organah . . . mi ćemo silu silom odbiti, a odgovornost prepuštamo onim, koji nisu kadri svoju službu dostojno obnašati.«¹⁴⁷

Naročito nepovjerenje imala su braća Rauch prema Zagrebačkoj županiji, koja im je nerado izlazila u susret. Mislili su da je tome razlog što su politički protivnici velikog župana Ivana Kukuljevića. Činjenica je da županija nije preduzela ozbiljnije mjere protiv seljaka. Ta labavost vlasti, uvjerenost seljaka da je zemlja nekada bila njihova, vjera u cara, a nepovjerenje u zemaljske vlasti i nagovaranja Suškovića i kanonika Mije Hercega iz dana u dan su zaoštravali odnose s vlastelinstvom. Što je vrijeme više odmicalo, a vlast nije ništa poduzimala, seljaci su sve više zahtijevali, i poslije spornog »Šišljavačkog luga«, napravili su spor i od oranice »Močvar«, a već 26. juna podnijeli su tužbu protiv vlastelinstva i za zemlje »Ogarje preko puta«.¹⁴⁸

Tek 8 jula, poslije razmirica koje su trajale više godina, poduzete su energične mjere da se Šišljavićani umire. Sreski pristav Milan Vrabčević bio je poslan u selo da popiše svu štetu koju su seljaci nanijeli vlastelinstvu i da naplati od seoskih zadruga Vukića, Dorčina i Ciglara 94 forinta i 55 novčića na ime osude sreskog suda zbog toga što su kolima vozili u šumu preko vlastelinske oranice »Močvar«.¹⁴⁹ Čim je Vrabčević stigao u selo, pozvao je mjesne starješine Ivana Harambašića i Ivu Lukića Jančina da ga vode u kuće gdje je trebalo izvesti pljenidbu. Poslije dužeg nećkanja starješine su na to pristale, pa su zajedno otišli u Dorčinu. Domaćin je izjavio da nema ništa za pljenidbu, jer stoka mu je na paši, a drugo, osim kuće, ne da da mu se popisuje. U međuvremenu okupilo se oko 50 seljaka i vikalo: »Nedaj niš pod eksekuciju, nemaju pravice za to!« Videći da od egzekucije neće biti ništa, uz pratnju seljaka i uz prijatnje pristav je otišao zadrugi Ciglar. Tu je već bilo na okupu oko 100 ljudi, koji su vikali: »Močvar je naš a ne baronov«, i da sve te koji ih globe treba potući. Vrabčević je i odatle morao poći neobavljena posla, pa je namjeravao na »Močvar«, koji je trebao da vrati u posjed braći Rauch. Kada je sjeo u kola, seljaci su počeli kidati plotove i vikati: »Prevalite kola, nedajte im na Močvar!« Na kola su bacali razne predmete i zatvorili put prema »Močvaru«, dopuštajući Vrabčeviću da se vrati u Karlovac. Pod kišom kolja i grudava Vrabčeviću nije drugo ni preostalo.¹⁶⁰

Za uspješno izvođenje pljenidbe sreski sud je tražio od županije brahijum od dvije satnije vojnika. Međutim, županija je smatrala da će biti dovoljna jedna satnija od 100 momaka i obrazložila Namjesničkom vijeću da se tu »ne radi samo o prostom smietanju posieda vlastelinstva Šišljavac u zemljištu „Močvar“ od strane zadrugah, Vukić, Dorčin i Ciglar, i o pre-

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ Isto, K. 153, br. 11183.

¹⁴⁹ Isto, K. 154, br. 9726.

¹⁵⁰ Isto, SDK 1868, K. CCXXV, fasc. 5309, br. 1726.

čenju overhe odnosnih trih osudah ... nego se radi o javnom nasilju, i upravo o formalnom ustanku ciele občine Šišljavić koja je, premda se na nju nisu protezale osude, i premda proti njoj ne bijahu upravljene overhe, silovitim svojim umiešanjem, i upravo silovitom rukom proterala i na bieг prisilila sudbenoga izaslanika ... da si je samo tim načinom svoj i pridruženih osobah život spasiti mogao.« Radi održavanja javne sigurnosti, reda i ugleda vlasti županija je tražila vojnu pomoć, a za brahijalnog povjerenika predložila je sreskog suca Hržića.¹⁵¹ Tim povodom Pozor je objavio vijest da je u Šišljavić poslana kompanija Vukmanićka da čuva imanje barona Raucha protiv razjarenih seljaka.¹⁵² Ta ironična vijest dogodila je Namjesničko vijeće, kojem je poslije ostavke bana Šokčevića, 27. juna, došao na čelo kao banski namjesnik Levin Rauch. Samo tom promjenom i zbacivanjem Ivana Kukuljevića s položaja velikog župana da se objasniti iznenađujuća energičnost Zagrebačke županije, koja je pod Rauchovim pritiskom, neposredno poslije njegova postavljanja, izvršavala ono što je Šišljavički veleposjed godinu dana bez uspjeha zahtijevao. Uvrijeđeno pisanjem Pozora, Namjesničko vijeće je zahtijevalo da se vijest ispravi, a list stavi pod istragu.¹⁵³

Pod upravom suca Simeona Hržića i članova sudske komisije, sreskog suca Lopašića i pristava Vrabčevića, krenula je vojska 29. jula iz Karlovca u Šišljavić. Pred Šišljavićem, na jednom prelazu preko potoka, bilo je okupljeno nekoliko stotina nenaoružanih seljaka, kojima je prišla komisija, pa je Lopašić tražio da se razidu i dozvole sudskim organima da izvedu presudu. Seljaci su odgovorili da će komisija pustiti u selo, ali vojsku ne, pa su se povukli u svoje mjesto. Na dalje pozive da se razidu seljaci se nisu više odazivali, već su počupali kolje iz ograda u namjeri da spriječe ulazak vojske u selo. Nakon toga, po Hržićevoj naredbi, vojska se povukla u selo Rečicu, a sudska komisija je otišla u Karlovac.¹⁵⁴ Hržić je 30. jula telegramom obavijestio županiju: »Šišljavićani oduprieše se jučer u kompaktnoj masi od 700–800 ljudih vojnom brakiumu, odpor je sliiep i sdvojan, bez krvoprolića neće proći, ja se polag naputka vratih, brakium osta u Rečici, za postignuti sverhu triebat će pojačat na 500 momakah.«¹⁵⁵ Namjesničko vijeće je »s obzirom na važnost same stvari« umjesto Hržića za brahijalnog povjerenika postavilo drugog podžupana Zagrebačke županije, Mirka Bušića, kojem je naredilo da »ima odmah ići na lice mesta i dosadašnjom silom pokušati uvesti mir, a ako to ne bude bilo moguće ... dozvoljava pomoć još od 100 vojnika.«¹⁵⁶

¹⁵¹ Usprikos činjenici da su seljaci učinili prestup smetanja posjeda, županije je konstatirala da su suviše kažnjeni, zato što je sreski sudac prilikom osuda pomenutih zadругa »parničke troškove istodobno u potpunom iznosu dosudio, negledeć, da je podvoz uzdržavanje i danguba, kao i overšbeni trošak istodobno i samo jedauput učinjen, i tako za jedan te isti dan trostrukim naračunanjem stranke preteratio« (Isto, SNV 1867, K. 154, sv. 18, br. 9726).

¹⁵² Pozor 1867, br. 170.

¹⁵³ DAZ, PSNV 1867, K. 75, sv. 34, br. 1333.

¹⁵⁴ Isto, SDK 1867, K. CCKV, br. 3248 prilog br. 4097.

¹⁵⁵ Isto, SNV 1867, K. 154, sv. 18, br. 10734.

¹⁵⁶ Isto.

Pod vodstvom Bušića i s pojačanjem od 14 žandarma krenuo je brahijum 31. jula prema Šišljaviću. Seljaci su bili ponovo okupljeni kod mosta, ali ovog puta naoružani pijucima, kosama, gvozdenim dugim vilama, vrljikama i motikama. Kada su spazili brahijum, u selu je počelo zvonjenje na uzbunu, pa je masa neprestano rasla. Žandarmi su nastupali prvi, za njima je išla vojna jedinica, a slijedili su je upravna i sudska komisija. Žandarmi su tražili od seljaka da se razidu, na šta su ovi odgovorili »da nikog neće pustiti u selo i da će ubiti svakog ko pokuša da uđe.«¹⁵⁷

Major koji je komandirao brahijumom poslao je prema mostu tri vojnika da pozovu seoske starješine na dogovor s podžupanom. Seljaci im nisu dozvolili da prijeđu most,¹⁵⁸ pa je žandarmeriji naređeno da s naperenim bajonetima pokuša rastjerati masu. Međutim, seljaci su se oduprli i jednog žandarma ranili u ruku, a drugog metkom u rebra. Zbog toga su žandarmi, a i neki vojnici, pripucali u gomilu, koja se razbježala, a komisija s vojskom bez daljeg otpora ušla je u selo. U sukobu je pet pobunjenika ostalo na mjestu mrtvo, a kasnije su umrla zbog zadobijenih rana još četiri, među kojima i dvije žene. Broj ranjenih bilo je teško utvrditi, jer seljaci su se razbježali i posakrivali po šumama, gdje su i ranjenike odnijeli. Namjesničko vijeće je odmah nakon sukoba obavijestilo Kancelariju da ima četrdeset ranjenika.¹⁵⁹ Iz Karlovca su došli županijski liječnik dr Dražić i ranarnik Križekar pa su obišli ranjenike, previli ih, a dvanaest teže povrijeđenih smjestili u crkvu.¹⁶⁰

Odmah po ulasku u selo podžupan Bušić s ostalim povjerenicima otišao je župniku u namjeri da dozna tko je zvonio na uzbunu. Župnik mu to nije kazao, pravdao se da je bolestan, da ključ od crkve stoji kod zvonara i da je on savjetovao seljake da se pokore. Užad od zvona su posjećena iz preventivnih razloga, a ključevi od crkve predati su župniku iz Kupčina.¹⁶¹ Sudac Hrčić je 1. augusta pozvao Šišljavićane da ih upozori na red i mir. Na njegov poziv odazvalo se samo 16 seljaka, koji su izjavili da će se s ostalima posavjetovati i saopćiti mu rezultate dogovora. Poslije nekog vremena došla su k Hrčiću samo tri seljaka i kazala mu »da nitko o pokorenju i platežu niti čuti neće«. Hrčić im je stavio do znanja da će, ako ne plate, biti izvršen razmještaj vojnika po kućama pa će se troškovi još povećati. 1. augusta »Močvar« je vraćen u posjed braći Rauch, pri čemu nije bio prisutan ni jedan seljak.

Budući da ni vojna sila, ni žrtve nisu natjerale seljake da plate traženi novac, Hrčić je, želeći da izbjegne dalje žrtve, pribjegao lukavstvu. U namjeri da izbjegnju plaćanje, seljaci su svu stoku i vredniji pokretni imetak posakrivali. Kako je sudija znao da će oni 2. augusta dotjerati stoku na sajam u Karlovce, naredio je da se zaplijeni i proda te stoke u vriednosti od 500 forinti, koliko su seljaci bili dužni da plate spahiluku i

¹⁵⁷ Isto, SDK 1867, K. CCXV, br. 3248 prilog br. 4097.

¹⁵⁸ Isto, prilog br. 3520.

¹⁵⁹ Isto, PSDK 1867, K. CCLXXVII, br. 336.

¹⁶⁰ Isto, SNL 1867, K. 154, sv. 18, br. 11211.

¹⁶¹ Isto, br. 11258.

zemljišta, ali je jedan dio rita svake godine izdavalo seljacima pod arendu za 4.000 forinti. Usprikoš tom sporazumu došlo je do spora zbog vlasništva »Palače«, pa je od 1839. počela urbarijalna parnica, koja nije bila završena ni do 1867. godine.¹⁶⁹ U vrijeme revolucije 1848/9. sela oko »Palače«, Bobota i Korodj, nasilnim osvajanjem pokušala su da okončaju parnicu.¹⁷⁰

Nepostojanje kreditno sposobnih novčanih zavoda u Hrvatskoj i Slavoniji, a slabe i nikakve mogućnosti za dobivanje kredita s druge strane, kočilo je kapitalistički razvitak svih posjeda u zemlji. Veleposjednici su se stoga koristili svakim mogućim načinom da dođu do gotovog novca, bez kojeg nisu mogli ništa poduzeti. Bez sumnje i grof Eltz je zbog toga izdavao dijelove »Palače« pod zakup, ali dobivenim novcem nije mogao privesti kraju davno započeto isušivanje rita. Čim mu se pokazala prilika da to završi, otkazao je seljacima arendu i sklopio povoljniji ugovor s društvom »Klein«,¹⁷¹ koje je bilo dužno da plati mnogo više nego seljaci, a osim toga moralo je završiti isušivanje.¹⁷²

Seljaci se nisu obazirali na otkaz i nisu uložili ni žalbu, ali su, kao i ranije zemlju preorali i posijali. Vlastelinstvo ih je blagovremeno opomenulo da prekinu radove, »no usprikoš tome oni su i dalje orali i nisu prestajali da i rečju i delom pokažu svoj otpor.« Nekoliko dana uoči 19. marta 1867, kada je rit trebalo predati društvu »Klein«, Korodjani su se uznemirili i na čelu s predsjednikom općine i odbornicima dogovorili su se da zemljište koje su držali pod arendu, premda su uvjereni da je njihovo i zbog toga se spore s vlastelinstvom, brane »fizičkom snagom i otporom ako drukčije ne bude išlo.«¹⁷³

19. marta izašli su na »Palaču« nadležni organi koji su trebali izvršiti prijenos zakupa na društvo »Klein«. Čim je objavljen prijenos, »nastala je među prisutnim općinarima – gdje se bilo sakupilo sve živo i staro i mlado – užasna galama. Masa je izjavila da ne napušta rit« pa je »i pored uzaludnih opomena žandarmerijskih organa, napadala izaslanika društva, koji je spašen jedino uz pomoć žandara i županijskih pandura«. Sudac koji je trebao izvršiti predaju posjeda takođe se morao udaljiti pod zaštitom žandarmerije. »Tako je usled ovih ispada osujećena predaja i njeno izvršenje onemogućeno direktnim otporom opštine koja rit i dalje obrađuje, koristi i faktički drži pod okupacijom.« U takvoj situaciji, kada su i ostala sela bila spremna da poput Korodja oduzmu vlastelinsko zemljište, uprava Vukovarskog spahiluka je našla da se sve slavonske županije, a posebno Srijem, nalaze »u tako abnormalnom stanju, da je održanje reda, mira i političke administracije, u potpunom nedostatku vojne posade, prepušteno jedino božjem staranju.« Tražeći vojnu pomoć,

¹⁶⁹ Isto, SNV 1867, K. 153, sv. 18, br. 7311.

¹⁷⁰ Gavrilović, c. d. u rukopisu.

¹⁷¹ Iz istih razloga učinila su to braća Rauch kada su dio šume »Šišljavički lug« izdala pod zakup društvu »Hirschlers Erben«.

¹⁷² DAZ, SNV 1867, K. 153, sv. 18, br. 4370.

¹⁷³ Isto.

zemljišta, ali je jedan dio rita svake godine izdavalo seljacima pod arendu za 4.000 forinti. Usprkos tom sporazumu došlo je do spora zbog vlasništva »Palače«, pa je od 1839. počela urbarijalna parnica, koja nije bila završena ni do 1867. godine.¹⁶⁹ U vrijeme revolucije 1848/9. sela oko »Palače«, Bobota i Korodj, nasilnim osvajanjem pokušala su da okončaju parnicu.¹⁷⁰

Nepostojanje kreditno sposobnih novčanih zavoda u Hrvatskoj i Slavoniji, a slabe i nikakve mogućnosti za dobivanje kredita s druge strane, kočilo je kapitalistički razvitak svih posjeda u zemlji. Veleposjednici su se stoga koristili svakim mogućim načinom da dođu do gotovog novca, bez kojeg nisu mogli ništa poduzeti. Bez sumnje i grof Eltz je zbog toga izdavao dijelove »Palače« pod zakup, ali dobivenim novcem nije mogao privesti kraju davno započeto isušivanje rita. Čim mu se pokazala prilika da to završi, otkazao je seljacima arendu i sklopio povoljniji ugovor s društvom »Klein«,¹⁷¹ koje je bilo dužno da plati mnogo više nego seljaci, a osim toga moralo je završiti isušivanje.¹⁷²

Seljaci se nisu obazirali na otkaz i nisu uložili ni žalbu, ali su, kao i ranije zemlju preoral i posijali. Vlastelinstvo ih je blagovremeno opomenulo da prekinu radove, »no usprkos tome oni su i dalje orali i nisu prestajali da i rečju i delom pokažu svoj otpor.« Nekoliko dana uoči 19. marta 1867, kada je rit trebalo predati društvu »Klein«, Korodžani su se uznemirili i na čelu s predsjednikom općine i odbornicima dogovorili su se da zemljište koje su držali pod arendu, premda su uvjereni da je njihovo i zbog toga se spore s vlastelinstvom, brane »fizičkom snagom i otporom ako drukčije ne bude išlo.«¹⁷³

19. marta izašli su na »Palaču« nadležni organi koji su trebali izvršiti prijenos zakupa na društvo »Klein«. Čim je objavljen prijenos, »nastala je među prisutnim općinarima – gdje se bilo sakupilo sve živo i staro i mlado – užasna galama. Masa je izjavila da ne napušta rit« pa je »i pored uzaludnih opomena žandarmerijskih organa, napadala izaslanika društva, koji je spašen jedino uz pomoć žandara i županijskih pandura«. Sudac koji je trebao izvršiti predaju posjeda takođe se morao udaljiti pod zaštitom žandarmerije. »Tako je usled ovih ispada osujećena predaja i njeno izvršenje onemogućeno direktnim otporom opštine koja rit i dalje obrađuje, koristi i faktički drži pod okupacijom.« U takvoj situaciji, kada su i ostala sela bila spremna da poput Korodja oduzmu vlastelinsko zemljište, uprava Vukovarskog spahiluka je našla da se sve slavonske županije, a posebno Srijem, nalaze »u tako abnormalnom stanju, da je održanje reda, mira i političke administracije, u potpunom nedostatku vojne posade, prepušteno jedino božjem staranju.« Tražeći vojnu pomoć,

¹⁶⁹ Isto, SNV 1867, K. 153, sv. 18, br. 7311.

¹⁷⁰ Gavrilović, c. d. u rukopisu.

¹⁷¹ Iz istih razloga učinila su to braća Rauch kada su dio žume »Šiŕljavički lug« izdala pod zakup društvu »Hirschlers Erben«.

¹⁷² DAZ, SNV 1867, K. 153, sv. 18, br. 4870.

¹⁷³ Isto.

upravnici spahiluka su pisali da se u mnogim općinama vrše »svakodnevna pomeranja socijalnih slojeva koji uzimaju prevlast« i da »opštine žele da iskoriste svoju fizičku većinsku moć, te da svesno, dovoljno drsko i nekažnjeno diraju u sveto pravo svojine – konačno da prkose i odriču poslušnost i samim županijskim upravljačima, koji su u stalnoj brizi za svojim udobnostima i popularnošću – te ako se ovom abnormalnom stanju uskoro ne učini kraj, u ovoj će zemlji, upravo sada, kada svaki pravi građanin očekuje utešnu regeneraciju, oriješkim koracima nastupiti prava anarhija.«¹⁷⁴

Da se izbjegne krvoproliće, bilo je predloženo na skupštini Sremske županije od 28. marta da jedna deputacija, bez upotrebe sile, stupi u dogovor sa seljacima. Županijske vlasti nisu pristale da idu u Korodj bez vojske, pa je na prijedlog velikog župana Kuševića odlučeno »da se pribegne upotrebi vojne sile.« Prije no što je izdalo dozvolu za pljenidbu uz pomoć vojske, Namjesničko vijeće je od županije tražilo dokumente iz kojih je htjelo da ispita »da li se obćina u potpunom uživanju pripadajućega joj urbarialnoga pašnjaka nalazi, te da li ne leži isti pašnjak dielom kojim u ritu Palača i ako leži da li je valjano odlučeno od ostaloga prostora istoga rita?« Županija je 13. maja poslala dokumente, a vidjevši da Namjesničko vijeće prilazi stvari s puno ozbiljnosti, odustalo je od vojne sile stoga »što taj predmet konačno riešen nije, jer se urbarijalna parnica još u tečaju nalazi u pogledu samoga prava vlastitosti i jer je pomenuta obćina od 1. siječnja 1848. pak sve dosad u najam deržala, odnosno posiedovala pomenuti rit.« Ne opravdavajući se zbog ranije odluke donijete na prijedlog župana, a ne na osnovu zakona, županija je novo rješenje donijela na temelju patenta od 2. marta 1853, koji je propisivao da »kod provizorijah posjednih ima, uz obdržavanje ustanovah, sadržanih u patentu ovom smatrat se u pravilu kao mjerilo posjed od 1. siječnja 1848.«¹⁷⁵ Dosljedno ovoj odluci županija je zaključila »da se samo na temelju tog rješenje doneti može od strane nadležne političke oblasti, nikako pako od sudejske.«¹⁷⁶

Koliko su posjednički odnosi bili zamršeni i zavisili od onoga tko ih rješava, vidi se iz toga što je Namjesničko vijeće na osnovu istih dokumenata došlo do sasvim drugačijih zaključaka. Ono je utvrdilo »da je odnošenje obćine Korodj naprama vlastelinstvu vukovarskomu posve građanskopravne naravi, i da se nikako subsumirati ne može pod ustanove previšnjeg carskog patenta od 2. ožujka 1853.«, pa kako nije u pitanju urbarijalni odnos, rješenje ne mogu donositi politički, već sudski organi.¹⁷⁷ Zbog toga je predmet predat Banskome stolu, koji još nije ni stigao da ga razmotri, a Namjesničko vijeće iz straha »da će se svakom daljom odvlačkom odpor povećati, pače da se je bojati da će se ovaj oporni i siloviti duh razgranati po svih općinah uz Palaču ležećih te obćenito i silovito

¹⁷⁴ Isto. Predetavka uprave Vukovarskog spahiluka pisana je 1. aprila 1867. godine.

¹⁷⁵ Vežić, c. d. 371/372.

¹⁷⁶ DAZ, SNV 1867, K. 153, sv. 18, br. 7311.

¹⁷⁷ Isto, br. 8474.

osvojenje ovoga 10.000 ralih po prilici iznašajućega prediela sa sobom povući,« odredilo je 5. jula vojni brahijum.¹⁷⁸ 21. jula u Korodj je stiglo 150 vojnika, ali seljaci nisu popuštali niti su pristajali da zemlju koju su decenijama obrađivali, koja ih je prehranjivala i bez koje bi ostali gladni, predaju novom zakupcu. Oni su doznali da je županija donijela odluku koja je za njih povoljna. To je njihovo uvjerenje o imovinskom pravu do kojeg su došli dugogodišnjim uživanjem zemlje još više učvrstilo i pojačalo otpor. Upravnici Vukovarskog vlastelinstva žalili su se da su oživljene agitacije iz 1848. seljake Korodja i ostalih općina dovele u zabludu kada misle »da će celo imanje gospodarstva postati njihovo zakonsko vlasništvo.« Oni u ustavnim promjenama vide »preteče svojih imaginarnih kratkovidih zahteva.« »Među civilizovanijim stanovništvom – pišu oni – ne nedostaje takvih, koji neznanje siromašnog seljaka održavaju nezakonitim i skupo plaćenim obećanjima, i tako podržavajući neprekidno napeto stanje svojom agitacijom, kao tobož nekakvo njegovo zastupstvo, iskorišćuju siromašni narod, i pri tom tvrde da čine usluge savremenom shvatanju demokratije i liberalizma, ali sve na račun gospodarstva.«¹⁷⁹

U međuvremenu seljaci su se žalili caru¹⁸⁰ i očekujući njegovo »pravedno« rješenje nisu se htjeli pokoriti, pa je brahijum zadržan u Korodju više od 40 dana.¹⁸¹ Namjesničko vijeće je usprkos sumnjivoj prirodi svojinskog prava nad »Palačom« našlo da je Palača alodijalna. Seljaci su je stoga pod pritiskom oružja morali napustiti i vlastelinstvu platiti odštetu.

Nije slučajno što se sukob seljaka Korodja otegao od 19. marta do početka jula 1867. Za sve to vrijeme na čelu Namjesničkog vijeća je Šokčević, a Namjesničko vijeće je bilo vlasno da izdaje dozvole za vojni brahijum. Usprkos mnogim zahtjevima i optužbama vlastelinstva do jula mjeseca s brahijumom se otezalo, predmet je ispitivan i čekalo se na konačnu odluku. Ali samo nekoliko dana po Rauchovu postavljanju za banskog namjesnika, kao i u slučaju Šišljavića, vojska je stigla u pobunjeni Korodj. Braneći interese veleposjedničke aristokracije, Rauch prema seljacima nije pokazivao ni malo takta, već izuzetnu energiju, kakvu pokazuje samo ugroženi klasni protivnik. Pod uvjetima i okolnostima u kojima su se javljali, seljački nemiri ovog vremena ni inače nisu bili uspješni. Još manje se to moglo očekivati u situaciji kada su zemljom ponovo upravljali oni koji su zbog revolucionarnog pokreta seljaka 1848/9. bili prisiljeni da pobjegnu iz zemlje.

¹⁷⁸ U istom smislu pisali su i upravnici vlastelinstva, tj. da »opštine smatraju da je došlo vreme kada mogu da okupiraju te posede i sa napetom pažnjom očekuju da opštini Korodj, kao prvom gladijatoru, uspe da »Palaču« uzmu u vlasništvo, pa da i ostale zauzmu preostale delove rita« (Isto, br. 4870).

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ Isto, br. 15605.

¹⁸¹ Namjesničko vijeće je 1. septembra javilo Kancelariji da se vojska još uvijek nalazi u selu, »i to stranom radi sveudilj trajućega odpora, koji će kao što kotarski sudac naglašuje, tek stignutjem previšnjega rješenja prestati« (Isto, br. 11538).

Hajdučija kao oblik seljačkog revolta

Oštro klasno ogorčenje i borba seljaka u Hrvatskoj i Slavoniji u 60-im godinama XIX vijeka odrazila se u vrlo razvijenoj hajdučiji, koja se nekad pretvarala i u pravo razbojništvo. Pod hajdučijom suvremenici su podrazumijevali u prvom redu krađu stoke, žita, kukuruza, grožđa, vina, šumskog drveta i pljačkanje novca. Osnovni razlog razvijene hajdučije oni su nalazili u vrlo rđavoj materijalnoj situaciji seljaka, koji su preopterećeni novčanim dažbinama i pogođeni uzastopnim nerodnim godinama ostajali gladni i bili prisiljeni da krađu. Poslije nekoliko nerodnih godina ni one plodnije nisu mnogo popravljale položaj seljaka. U decembru 1862. jedan suvremenik piše da »nije bila kadra ova (1862. V. K.) iza tolikih loših, prva plodna godina pozaustaviti svih ostarjelih narodnih ranah. A kako i bi, kada su domalo tri četvrtine naroda bile u tuđih džepovih; kako bi kad se je moralo mahom jošte na gumnu mjeriti tri vagana hrane. za posuđen jedan; ili na tržištu u Karlovcu prodavati po 2 1/2 do 3 forinta: gđeno je ono prije za vagan i po 5 forintah plaćeno.«¹⁸²

Za podmirenje državnog poreza, prireza i znatnih daća bivšem feudalnom gospodaru (gornicu, desetinu, činž, za invanselišne težake, voznu tlaku i dr.) seljaku je trebalo gotovog novca do kojeg je teško dolazio pa je bio prisiljen da »založi dva tri sloga najbolje oranice; ako je nužda veća založi i vinograd, livadu itd.« Na taj način »se liši svakoga vriela, iz koga bi sebe i porodicu uzdržavati mogao, zemljišta ostaju neprestano založena, a siromah seljak, ne imajući šta obrađivati, gladuje uz najzgodniju godinu.«¹⁸³ Za uzajmljeni novac u gradu lihvari su uzimali 24–36% kamate, dok su seoski lihvari pljačkali seljake s kamatom od 100–150%.¹⁸⁴ Ako ovo »nesnosno stanje još koju godinicu potraje, – kaže se u jednom dokumentu – vidit ćemo malo po malo sva hrvatska imanja i dobra u rukuh tuđinacah, koji puk još više gule, te nam osobito šume pustoše i još većemu zlu nas izvrgavaju, – a seljake prezadužene tako, da će napokon opet kmetovi morati biti svojih vjerovnikah, ili se poput proletaracah potucati s trbuhom za kruhom, i neprilični i pogibeljni biti državi i drugim državljanom.«¹⁸⁵

Prezaduženi i pritisnuti novčanim obavezama, seljaci su najčešće prodavali stoku, broj koje je od 1856. do sredine 1862. za Hrvatsku i Slavoniju smanjen za 25 do 30%, tako da mnogi nisu imali čime da obrađuju zemlju pa su padali još u veću bijedu.¹⁸⁶ Broj stoke opao je i zbog čestih bolesti, primitivnog (ekstenzivnog) stočarenja i stoga što je ona prilikom

¹⁸² Pozor 1862, br. 270.

¹⁸³ Isto, br. 31.

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Izvještaj sreskog suca iz sv. Ivana od 31. XII 1864 (DAZ, Spisi obitelji Kukučević, sv. 3, br. 747).

pljenidbe najčešće oduzimana i u bescijenje prodavana.¹⁸⁷ Segregacijama šuma i pašnjaka seljaci su gubili pravo da se koriste vlastelinskim pašnjacima i šumama, a dijelovi koje su dobivali bili su nedovoljni, kvalitetno lošiji i usprkos propisima često od sela udaljeni, pa su i to bili uzroci zbog kojih je stočarstvo naglo opadalo.¹⁸⁸

Nesreća seljaka bila je u tome što u plodnijim godinama nisu mogli da nađu kupce za svoje proizvode. Tada su cijene poljoprivrednih proizvoda zbog velike ponude, a slabe ili nikakve potražnje, naglo padale, pa se položaj seljaka nije mnogo popravljao.¹⁸⁹ Česte žalbe: »plodinam u nas baš nikakve prodje«, »poslovi svi zapeše, trgovina slaba, promet nikakav«,¹⁹⁰ dokaz su vrlo slabo razvijenog unutrašnjeg tržišta.

Nalazeći se u takvoj situaciji i u uvjetima u kojima im je zbog neriješenog pitanja šume, paše, činženih, gornih i drugih zemalja oduzimano pravo njena iskorištavanja mnogi seljaci su ostajali bez stvarne mogućnosti za život. Zbog toga su se protivili svakom oduzimanju zemlje i lišavanju dotadašnjih prava (drvarenje, lesarenje, paševine, krčmarenje i dr.) kao i svakom plaćanju, pa nemajući drugog izlaza, često su u otporu ginuli. Sve žrtve bile su uzaludne, jer samo ponekad imale su privremeni uspjeh. Ostajući s malim, najčešće razbacanim parcelama zemlje, ili i bez njih, bez stoke i bez novca, a nemajući nikakvog načina zarade, jedan dio seljaka je radi prehranjivanja bio prisiljen da se odaje hajdučiji i da krade. Nastala je socijalnih razloga, hajdučija ovog vremena predstavlja oblik klasnog ogorčenja i otpora sela, koji se naročito zaoštavao poslije nerodnih godina. Takve su bile 1860, 1861. i 1865, pa je i najrazvijenija hajdučija bila krajem 1861, u toku 1862, koncem 1865. i 1866. godine. Gotovo i nije bilo kraja u Hrvatskoj i Slavoniji koji nije bio zahvaćen hajdučijom. To je razumljivo kada se ima u vidu da su seljaci u čitavoj zemlji bili u teškoj materijalnoj situaciji, pa se odmetali u hajduke ili

¹⁸⁸ Pozor 1862, br. 111; Sreski sudac iz Sv. Ivana 1864. piše da je broj stoke u zadnjih deset godina jako opao, »jer konje su tati pokrali, a volc, krave, svinje itd. porezi, prirezi, i nameti pojeli tako, da sada u selih, gdje je skoro svaka kuća barem po jedan par konjah, i po dva i više parih volovah imala, jedva se gdje gdje po konj samac, i par bušah nadje, s kojim nemože seljak valjano ni obraditi svoga polja i tako mora – hoće, neće – u gospodarstvu nazadovati i propadati, ne dospeva bo novih si volovah odhraniti, kad je prinuđenca telice prodavati.« DAZ, Spisi obitelji Kukuljević, sv. 3, br. 747.

¹⁸⁷ Prema tvrdnji saborskog poslanika Janka Cara od 1851. do 1857. prodato je u Hrvatskoj i Slavoniji 223.000 komada rogata marve za plaćanje poreza (*Dnevnik sabora 1861*, 152/153).

¹⁸⁹ Smanjenje broja stoke prouzrokovano prelazom od ekstenzivnog na intenzivno stočarenje, po mom mišljenju, nije u Hrvatskoj i Slavoniji u 50-im i 60-im godinama utjecalo na smanjenje stočnog fonda koji su posjedovali seljaci, jer oni se tada još uvijek have ekstenzivnim stočarenjem. Intenzivno stočarstvo zastupljeno je samo na krupnijim veleposjedima, koji su svoja imanja pretvarali u kapitalistička gazdinstva pa je tu na račun kvantiteta porastao kvalitet (O tome vidi suprotno mišljenje: *Bičanić: N. Vučo, Privredna istorija naroda FNRJ do prvog svetskog rata, Historijski zbornik za 1949*, br. 1-4, 267).

¹⁸⁹ DAZ, SDK 1864, K. CXXVIII, br. 4092.

¹⁹⁰ Pozor 1865, br. 37, 43.

postajali njihovi jataci. Razlikujemo pojedinačne i grupne krađe seljaka koji nisu napuštali svoja ognjišta, krađe i pljačke manjih ili većih družina naoružanih seljaka koji su imali neki anarho-socijalni program, drug kojeg su od vlasti bili proganjani i krili se po brdima i šumama, i hajdučiju koja se izmetnula u razbojništvo.

U jednoj predstavi Varaždinske županije kaže se da su krađe »tako grozovito mah preuzele . . . da će se jedva koj naći na selu, koj već okrađen bio nebi.« Županija se žali »da su gorice formalno . . . cele obrane po tatih, da su tati na jata kukuruza lumali i ina krali i krađu tako . . . da su već prisiljenimi se našli sveštenici sa suznimi očima iz predikaonica moljakti pučanstvo za ime boga, da prestane od toga tatbenog haraćenja.«¹⁹¹

Mnogi dokumenti pokazuju da su seljaci pretežno krali bogatije slojeve stanovništva: valeposjednike, imućnije seljake, župnike,¹⁹² krčmare,¹⁹³ mlinare,¹⁹⁴ novac koji je odašiljan poštom¹⁹⁵ i trgovce i kirijaše naročito na Luizinskoj cesti.¹⁹⁶ Poznati hajduk Toma Kovačević -- Čuturić prijetio je »da će popaliti sve zgrade . . . neprijateljskih mu imućnijih seljakah; da će porobiti njeke bogatije gospodare u obližnjih selah, imenito u Eminovcih, pak onda će otići zimovati u Zvečevsku planinu u virovitičkoj županiji.«¹⁹⁷

U vrijeme nerodice, koje su praćene gladima, domaćim seljacima, slugama, birošima i nadničarima u hajdučkim akcijama pridruživali su se seljaci iz Bosne,¹⁹⁸ Bačke i Banata,¹⁹⁹ i naročito organizirane družine iz mađarskih županija, kojima su u krađama i pljačkama pomagali Mađari koji su kao biroši radili po mnogim vlastelinstvima.²⁰⁰ Situacija je zbog toga bila vrlo teška, jer je lična sigurnost i sigurnost imetka bila iz osnovna poremećena. U suzbijanju hajdučije nije se pošlo od otklanjanja glavnih uzroka njena nastajanja, tj. od popravljivanja socijalnog položaja seljaka i poljoprivrednog proletarijata. To nije moglo biti učinjeno zbog društvene strukture tadašnje Hrvatske, u kojoj su glavnu ulogu igrali bivši feudaleci i činovnička inteligencija. Položaj seljaštva mogao se popraviti uz pomoć građanske klase jedino na štetu veleposjedničke aristokracije. Međutim, građanska klasa Hrvatske bila je još suviše slaba i sastojala se pretežno od zavisnih činovnika, koji su nastojali da prido-

¹⁹¹ DAZ, PSNV 1866, K. 22, sv. 5, br. 1246 prilog 2379.

¹⁹² Isto, 1861, K. 22, sv. 5, br. 1417; god. 1862, K. 144, sv. 17, br. 17386; god. 1868, K. 22, sv. 5, br. 1362 prilog br. 761.

¹⁹³ Isto, 1863, K. 12, sv. 5, br. 1125

¹⁹⁴ Pozor 1866, br. 42.

¹⁹⁵ DAZ, Riječka 1860, K. XXX, br. 4569; isto, 1861, K. XL, br. 91; isto, SDK 1861, K. XXI, br. 2331 i K. XXII, br. 2635.

¹⁹⁶ DAZ, Riječka 1860, K. XXX, br. 4569 i 1861, K. XLII, br. 1031.

¹⁹⁷ Pozor 1866, br. 43.

¹⁹⁸ Isto, br. 42.

¹⁹⁹ DAZ, PSNV 1863, K. 12, sv. 5 br. 1125.

²⁰⁰ Isto, K. 65, sv. 26, br. 1845; Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Ministerratsprotokolle, br. 3011/1862.

biju seljaka u vrijeme izbornih borbi, ali zbog stvarne slabosti i zbog oportuniteta ništa za njega nisu učinili. U takvim uvjetima, kada nije postojalo radničke klase kojoj je potlačeno seljaštvo prirodni saveznik, seljaci su bili osamljeni i vodili su klasnu borbu na sebi svojstven način, pomoću lokalnih otpora i hajdučije. Lokalni nemiri i borbe sela u suštini su produžetak nedovršene agrarne revolucije iz 1848/9. Ako se u ono vrijeme seljacima polovično izašlo u susret, to je učinjeno u namjeri da se spasi ono što se spasti može. U novonastaloj situaciji, uz pomoć dvora i svih atributa vlasti, nastojali su veleposjednici Hrvatske i Slavonije da što prije sklope državopravni ugovor s jakim veleposjedničkim snagama polufeudalne Mađarske, pa tek tada, njome ojačani, prema potrebi i svojoj koristi, da pod što povoljnijim uvjetima riješe pitanja spornog zemljišta i regalnih prava. Premda su se na političkom planu odvijale žestoke borbe između tadašnjih stranaka i premda su u stavu prema seljačkom pitanju postojala suprotna gledišta između Unionističke stranke veleposjedničke aristokracije i građanskih partija, Narodnjaka i Samostalaca, u praksi se to vrlo malo osjeća. Ipak, u vremenu koje proučavamo zapažamo dva perioda. Prvi je onaj koji je vezan za ličnost bana Šokčevića od 1860. do sredine 1867, a drugi za banskog namjesnika Levina Raucha, koji je naslijedio Šokčevića.

Prvi period odlikuje se većom taktičnošću prema seljacima, nekom mlitavošću u provođenju krajnjih mjera protiv njih i nastojanjem da ne dođe do krvoprolića. To je i prirodno, jer u vrijeme Šokčevićeva banovanja najveći broj unionističkih pristalica, koji bi zastupali veleposjedničke interese, ostao je bez službe ili imao neznanat utjecaj na unutrašnju upravu zemlje. Njihovi politički protivnici, u prvom redu samostanci, zauzimali su najviše položaje i političku borbu su nekad prenosili na osjetljiva seljačka pitanja. Naime, oni nisu radili na poboljšavanju seljačkog položaja uopće, ali su pojedinačnim rješenjima urbarijalnih parnica u korist seljaka, laganim provođenjem pozitivnih odluka za veleposjednike i sporim intervencijama u slučajevima smetanja posjeda ili prisilnog utjerivanja dužnih daca radili protiv veleposjednika.^{200a}

Drugi, kraći period, od juna 1867. do nagodbe 1868, ima sasvim suprotne odlike. Intervencije protiv seljaka bile su brze, energične i krajnje oštre. Što je dosta sukoba sa seljacima bilo i u prvom periodu, više je krivica do tadašnjih propisa, koji su ozakonili mnoge feudalne ostatke i pritiskali seljake, nego do određenog stava građanske inteligencije, koja je provodila te zakone. Mnogobrojni sukobi u vrijeme Raucha ne mogu

^{200a} Primjera radi navesti ćemo pismo Lazara Hellenbacha od 3. VIII 1865. u kojem piše Ivanu Kukuljeviću, velikom županu Zagrebačke županije, da mu je Ošić (prvi podžupan) već pet puta rekao da je poslao u Svetu Jelenu odobrenje za dobrovoljne pogodbe radi desetine. Međutim, činovnik iz Sv. Jelene tvrdi da nije ništa primio. Hellenbach zato i piše Kukuljeviću da mu dokaže da je u pravu kad tvrdi da ljudi nemaju pod nipošto pravicu tražiti, dapače, njim nije niti slobodno se s muži dobrovoljno usmiriti. Uvijek audio sam to načelo, da se ima razlučiti stvar od osobi, ako naši protivnici (politički V. K.) to neće, to mi onda tomu nismo krivi (Arhiv grada Varaždina, *Korespondencija Ivana Kukuljevića pismo br. 344*).

se objasniti samo tadašnjim zakonima već i time što je na vlasti bila ona društvena klasa kojoj je nedovršena agrarna revolucija najviše pogodovala. Seljački nemiri bili su upereni protiv te klase, a ona je svoje interese branila najbrutalnijim mjerama.

Prema pitanju klasnog otpora koji se odvijao kroz hajdučiju stav veleposjedničke aristokracije i građanske klase u cjelini bio je jedinstven. Osiromašeni i gladni seljaci nisu gledali da li su predmeti koje krađu od nekog trgovca, župnika, kčmara, mlinara, bogatijeg seljaka, činovnika ili veleposjednika. Otuda i razlika u stavu prema seljacima koji se bore za zemlju, za manja kraljevska prava i za smanjivanje poreza, od onog prema proletariziranim seljacima, birošima i slugama, koji se bore u hajdučiji. U prvom slučaju pogođeni su isključivo veleposjednici od seljaštva koje posjeduje zemlju i za nju je vezano. U drugom pogođeni su svi, i zato pred zajedničkom opasnošću istupaju solidarno.

Bilo je opće mišljenje da je neophodno mijenjati liberalne kaznene zakone koji su uvedeni u vrijeme apsolutizma i nisu odgovarali hrvatskim prilikama. Držalo se da mnoge krivce »zaslužena kazan ili kasno ili nikada ne postiže«²⁰¹ te se »umorstvo, razbojstvo, palež i kradnje pod zaštitom nevaljalog postupka kaznenog šire groznim doista načinom.«²⁰² Nalazeći da su za pojavu hajdučije u prvom redu krivi Bachovi kazneni zakoni, a ne i nova situacija u kojoj su se našli oslobođeni seljaci, veliki bilježnik Zagrebačke županije Dragojlo Kušlan piše: »Svaki, . . . koj je u svojoj domovini živio prije g. 1849. a i poslie sve do danas, morat će istini za volju izpovjediti, da prije g. 1849. nije bilo u obih kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji toliko zločinacah, koliko ih sada imade možebiti u jednom svetoivanskom okružju županije zagrebačke. Uze županijske bile su veoma slabo napučene, kaznionie lepoglavske nije za onda ni bilo, a često putah ukazao se narodu na krovu kućah županijskih bieli barjak, kao radostan znak, da je županijska uza prazna. Kradnjah bilo je malo gdje, i one niesu posegle dalje od živadi i inih stvarih male vriednosti. Sada je to žalibože drugojačije. Kradnje su postale nješto svagdanjeg, i u našoj jadnoj osiromašenoj domovini niesi dan danas siguran tvoga imutka, dà ni života samog, jer se kradnje u nas čeraju u veliko i u razgranjenom ortachtvu, te su većim dielom spojene s provalom i kradljivci obično su oružani, tako da okradeni braneći se od kradljivacah, često glavu u torbi nosi. Dok se je prije koja tuka ukrala, sada se krađu konji, goveda, kleti se obijaju i čitavi lagvi vina postaju plienom zločinacah. Uz kradnje zarediše liepo i palež, ubojstvo i teške tjelesne ozlede, i ako tako uztraje, bez da se tomu krepko na put stane, imat ćemo za koju godinu i razbojnikah i pustajah, od kojih se braniti nećemo moći.«²⁰³ Kušlan dalje piše: »Naš narod u većem dielu Hrvatske živi u prostoj kolibi, spava većim dielom na tvrdoj daski ili klupi; hrana mu je obično suhi hljeb. Ob ovom on mora u najvećoj žegi ljetnoj na djelu poljskom, žanjući ili kopajući

²⁰¹ DAZ, Varaždinska 1861, K. 1, br. 2355.

²⁰² Isto, SDK 1863, K. LXXXIV, br. 2239.

²⁰³ Saborski spisi 1861., sv. IV, 267-268.

sprovести čitavi dugi dan, i jedva okriepiv utruđena uda kratkim snom, drugi dan to isto raditi. Mesa ili druge pićne hrane malo kad i na božić i uskrš vidi, a ima dobri dio godine, gdje je i kruha gladan. – Čovjek u ovakovih okolnostih živeći, ako se pretvori u zločinca, te ga uhite i drže u iztražnoj uzi, ili ako ga zato, što imade ral zemlje, izpuste, i tekar poslie tri godine (za koje vrieme je on počinio drugih deset kradnjah, te na smutnju naroda vazda bezkažnjen prošao), osude na zatvor od godine danah, misli, da se je preporodio. Uza, u kojoj ga drže, je gotova palača prema njegovoj vlažnoj kućici ili tiesnoj komorici; krevet, na koji ga polegoše, stoput je bolji od njegovog, hrana je pićna i sastoji u dva jela: je li čudo ako si želi, da opet dođe u nju?« Zbog toga Kušlan smatra da su »zločinstva upravo zakonom provocirana«, a prijedlog saborskog odbora o izmjenama kaznenog prava²⁰⁴ pravda nužnošću da se »zločinstva« spriječe.²⁰⁵

Preduzete mjere protiv hajdučije bile bi oštrije i energičnije da nije Carevina bila u teškoj financijskoj krizi pa je radi štednje provedeno ograničenje na svakom koraku. Mnoge molbe i zahtjevi županija da im se poveća broj četnika ili da im se u pomoć pošalje vojska ispunjavane su tek u krajnjoj nuždi, a najčešće su zbog restriktivnih mjera ostajale neuvažene.²⁰⁶ Uspjeh vlasti u suzbijanju hajdučije bio je stoga vrlo slab, pa je kancelar Mažuranić bio prisiljen da pitanje javne sigurnosti u Hrvatskoj i Slavoniji 15. decembra 1862. iznese na sjednici Ministarskog savjeta, gdje je saopćio da osim domaćih hajduka harače zemlju i mađarski, koji prelaze Dunav. Obavijestio je Savjet da je ban naredio da jedan bataljon lovaca djeluje u najviše ugroženim županijama. Zbog važnosti pitanja na sjednici Savjeta bio je prisutan i sam car, koji je smatrao da će mjere koje je preduzeo ban imati samo privremeni uspjeh, a da će stajati zemlju znatnih sredstava. Predložio je da se za Hrvatsku primijene ista ona sredstva koja protiv hajdučije vladaju u Mađarskoj i da se prošire na jatake. Naredio je da pitanje hajduka koji prelaze Dunav i Savu sporazumno riješe hrvatski i ugarski kancelar. Na sjednici je odlučeno većinom ministarskih glasova (5 : 4) da se u Hrvatskoj protiv hajduka i njihovih jataka proglaše prijeki sudovi.²⁰⁷ Na sjednici Savjeta od 16. decembra takođe je prisustvovao car i insistirao je da se u Hrvatskoj uvedu najstrože mjere. Naveo je primjer peštanskog sreza, gdje je pogubljeno 156 hajduka i jataka, i tražio da se isto čini i u Hrvatskoj i u Slavoniji, jer je mislio da će takve mjere biti uspješnije od vojne pomoći.²⁰⁸

²⁰⁴ Vidi: Isto, 162–183.

²⁰⁵ Isto, 268, 269.

²⁰⁶ Varaždinska županija je tražila da se već smanjeni broj žandarmerijskih postaja sasvim ukine, a zbog razvijene hajdučije da se obrazuje »straža sigurnosti«, koja bi se sastojala od jednog nadharambaše, tri harambaše, tri podbaše i 36 serežana. Po predračunu, novi organi stajali bi blagajnu godišnje svega 3.000 forinti više od žandarmerije, ali javna sigurnost bi, po mišljenju županije, bila vraćena. Zbog štednje molba je ostala neuvažena (DAZ, Varaždinska 1861, K. 1, br. 2355).

²⁰⁷ Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Ministerratsprotokolle, br. 4011/1862.

²⁰⁸ Isto, br. 4021.

Sredinom januara 1863. izdat je oglas kojim je obećano »Za prijavu navedenog razbojnika po 100 for. sr. Za prijavu osobito opasna pustajte, ili takova koi je kriv više razbojničtva počinjenih u družbi, po 300 for. sr. Za prijavu četovođe razbojničkoga po 500 for. sr. Za prijavu razbojničke čete, sastojeće najmanje iz 10 licah, po 1000 for. sr. Ove se nagrade smatrale budu kao zaslužene, čim se na prijavu zaista uhvatio bude razbojnik, te se iste obećaju i za naznačenje takovih podatakah, koji moguće čine uhvaćenje razbojnikah bez daljnijeg učestja prijavnikova. Izim toga obećaje se prijavljeniku, da će se ime njegovo sasvim tajno deržati.«²⁰⁹

I pored prijekog suda i raspisane ucjene hajdučija se nije umanjila, jer su uzroci zbog kojih je nastajala i dalje postojali. Namjesničko vijeće je u junu 1864. tražilo od Dvorske kancelarije da se u interesu javne sigurnosti »umnoži broj oružništva zemaljskoga za 15 do 20 momakah.« Isto to zamolila je i Zagrebačka županija,²¹⁰ ali zbog štednje molbama nije udovoljeno, jer 1864. situacija je bila mnogo blaža nego 1862, kada je caru bilo lakše da naredi da se skidaju glave, nego da se troši na vojsku koja bi štitila imućnike i proganjala prestupnike.

U oktobru 1865. Šokčević je pisao velikim županima da se hajdučija pojavila »u više stranah domovine« i da zauzima »sve to veći obseg. Ne samo imetak nego i isti život stoji pred timi zlikovci u velikoj opasnosti, a i postadu niekoi žrtvom te bogu gerdne razuzdanosti skitajućih se po zemlji lopovah. Nepostave li se što prije čeverste granice tomu u novije doba veoma razširenom haraćenju, to se je bojati, da će do skora zavladati najveća demoralizacija također među velikim dielom istoga domaćega žiteljstva, noseća u krilu svom neizmierno zlo.« Šokčević poziva županije da najozbiljnije »sva moguća pri ruci imajuća sriedstva upotrebe, da se tome hajduštvu već jednoč kripko na put stane i žudene sigurnost imetka i osobe opet obezbede. U tu sverhu neimajući se samo obstojeći jur za to sigurnostni organi, kano su županijski serežani i odnosno četnici i žandarmerija, nego i ostali obćinari, u kojih interesu to najviše leži, primierno upotrebiti, jer samo tada, ako sve što samo može kripko i odvažno sudielovalo bude, nadati se je povoljnom uspehu.« Ban je predložio da oni čiji je imetak ugrožen pod kontrolom općinskih poglavara obrazuju općinske straže i hajduke »koji se sada toli smielo na sve strane ukazuju, što prije pohvataju i posvema utamane.«²¹¹

Pitanje hajdučije i javne sigurnosti potaknuto je i na saboru 1866. godine. Dragojlo Kušlan, koji je u to vrijeme živio na selu, rekao je da mu je situacija u selu poznata: »otimlje se sve, kad puk ne ima odkuda, da živi; u njekojih predjelih treba već, da se prieki sud progłosi.« On je smatrao da o tome treba raspravljati »da se liek donese.«²¹² Mirko Hrvat

²⁰⁹ DAZ SNV 1863, K. 144, sv. 17, br. 337.

²¹⁰ Isto, PSNV 1864, K. 12, sv. 5, br. 1190.

²¹¹ Isto, 1865, K. 22, sv. 5, br. 1607.

²¹² Dnevnik sabora 1865/7, 349.

je predložio da se izabere jedan odbor od saborskih članova koji zastupaju najugroženije županije (Zagrebačku, Požešku i Križevačku), »da on shodna sredstva i mjere predloži.«²¹³

Pokušaj Sabora da radi na suzbijanju hajdučije kao i sve žalbe i zahtjevi bili su bezuspješni. Hajdučija se i dalje razvijala, a Šokčević je na zahtjeve za pomoć odgovarao da će »u sadašnjim okolnostih deržavnih i finansijalnih nemoguće biti takovimi izvanrednimi sredstvi, kakovo bi bilo pomnoženje . . . županijskih četnikah ili serežana i oružnikah, ili upotrebljenje vojničkih silah, u pomoć priteći, te će stoga oblasti dotično postupanje svoje morati udesiti tako, da sada na raspolaganje stojeće sile upotrebe što obzirnije i što bolje mogu.«²¹⁴ Saborski zastupnik Miroslav Kraljević priznao je nemoć vlasti kada je izjavio da su »municipija svekoliko učinila, da ovoj nesreći doskoče. Iskala su vojničke pomoći, pisala su na Namjestničko vieće, na Dvorsku kancelariju, na sve strane, pa sveudilj ljudi, koji toliko poreza plaćaju neimaju sigurnosti, i razbojnici čine, što im je drago.«²¹⁵

Koliko je selo u svojoj borbi bilo jedinstveno, vidi se po tome što ni tako prokazani hajduci kakav je bio Udmanić usprkos raspisanim ucjenama nisu izdavani. On se iz najkritičnijih situacija izvlačio zahvaljujući pomoći koju su mu pružali seljaci. Tim povodom veliki župan križevački, Ljudevit Vukotinović, pisao je da »imade žalibože domaćih žiteljah dosta, koji su mu (Udmaniću – V. K.) na pomoći« i »da ga od domaćih nitko neće odati.«²¹⁶ Ta pomoć nije mu ukazivana zbog straha od hajdučke osvete, koja je hajducima klasičnog tipa, kao i ovima iz XIX vijeka, bila svojstvena. To je bilo suosjećanje ugroženih i borba potlačenih i gladnih. Da je Udmanić, koji je češće svoje ruke uprljao krvlju, bio pravi razbojnik, a ne i socijalni anarhist, patrijarhalni seljaci ne samo da ga ne bi štitali nego s njim ne bi drugovali, jeli, pili i veselili se, što su stvarno činili, i to u takvom broju i u takvim prilikama kada su ga mogli živa uhvatiti ili ubiti.²¹⁷

²¹³ Isto, 537.

²¹⁴ DAZ, PSNV, 1866, K. 22, sv. 5, br. 632.

²¹⁵ Dnevnik sabora 1865/7, 537.

²¹⁶ DAZ, PSNV 1866, K. 22, sv. 5, fasc. 1360, prilog br. 1359.

²¹⁷ Dopisnik Pozora pod naslovom »Razbojnički majales« piše: »Harambaša Pero i drug mu Udmanić . . . ostaviše Moslavina, te se sa još dva druga pojavise jučer četvrt ure daleko od Klise u šumi kod nekoga zdenca. U prekrasnoj dolini spustiše se oko 9 ure u jutro. Zaklaše jedno jare, otjeraše onamo pastirc, drvare, koji u Kukunjevcu, Klisi i Prekopaki drva sieku, i mnogo diece; svih skupa do 30 glavah. Gazda Pero svirao je sabranoj družini na frulu; dočim se jare na raznju vrtilo, da se smjesti u hajdučkih želudcih, plesahu djeca kolo. A da bude svečanost i šalom začinjena, rvahu se rečena dva momka i natezahu po tlih.« Vlasti su pokušale da ih uhvate, ali nisu uspjele. Zbog drugovanja seljaka s hajducima dopisnik je predlagao da se uvede prijevki sud (Pozor 1866, br. 164).

U Pozoru od 1866. br. 86 jedan dopisnik piše da je prilikom istrage prijevskog suda utvrđeno da su »razbojnici« imali podršku kod seljaka. »Stanovnici sela Klise, koji su lupeže često putah ukonačivali, vinom ih i mesom gostili, a nikad ih vlastim neodali, izgovarajući se, da su se bojali paleža, dokazali su, da su razbojnici u tom selu uživali sve, što je čovjeku potrebno za život.« Pisac traži da se prijevki sud proširi i na takve koji pomažu razbojnicima.

U 60-im godinama još uvijek su vrlo rijetki, gotovo izuzetni, nemiri poljoprivrednog proletarijata koji su se javljali mimo hajdučije. Nije slučajno da se začeci takvih oblika klasne borbe javljaju najprije u poljoprivredno najrazvijenijoj i u klasnom pogledu najizdiferenciranijoj Sremskoj županiji. Seljaci – nadničari su krajem septembra 1865. općinskom knezu u Beočinu zapalili imanje i nanijeli mu štetu od 2906 forinti. Prijetili su mu da će ga ubiti, i kada je požar izbio nisu ga gasili, već su mu kola u vatru ugurali, prozore na kući polupali i razbili vrata od dućana, koji su opljačkali. Sve to učinili su »jer je zasluge sirotinje, koja njemu nadničom svojom usluge čini, zakidao.« Na zahtjev seljaka knez je bio smijenjen i morao se privremeno udaljiti iz sela, jer mu je prijetila »pogibelj ... sturnosti imanja i života.«²¹⁸

Dvije godine ranije u sličnu situaciju je dopao seoski knez iz Nuštra. Njemu su seljaci zapalili žito u krstinama pa je odmah podnio ostavku. Onom koji je došao poslije njega isjekli su »uža na snopovima« pa »od straha da mu se veća šteta nenačini, ostavio je sadašnji knez svoju službu koju neće niko u selu da primi počem na izbor kad se pozovu neće niko da dođe.« Županija je ovim nemirima doskočila tako što je sama odredila novog kneza, čije je sve imanje »koje je požaru izloženo za tri godine na trošak obštinski« osiguralo i dalo mu plaću od 60 forinti za godinu dana.²¹⁹

Seoski knezovi i općinske starješine bili su najčešće bogatiji seljaci. Kao najniži organi vlasti dolazili su u sukob sa seljacima, jer su izvršavali i takve naredbe koje nisu bile popularne. Prema tome uzroci sukoba s knezovima i ostalim starješinama sela ili bogatijim seljacima nisu morali biti slični onom u Beočinu. Seljaci su sve one koji s njima nisu bili solidarni i koji su se na neki način identificirali s vlašću smatrali svojim neprijateljima. Dopisnik Pozora iz Sv. Ivana Zeline piše da »seoski sudci nemogu ništa opraviti s nevaljalim svietom jer vam svakomu, koji mu se zamjeri zapale krov nad glavom, kao što su tek nedavno učinili nekomejmu ovdašnjemu seoskome sudcu; zato vam mnogi neće da služe kao obćinski glavari.«²²⁰

U hrvatskoj historiografiji problem hajdučije iz druge polovine XIX vijeka nije obrađen. I tamo gdje se dotiče to pitanje, interpretacija je netočna, jer je usvojeno mišljenje suvremenika koji su, braneći svoje klasne interese, tvrdili da su krađe u vidu hajdučije dokaz opadanja morala. Dosljedno tome opravđavane su kaznene mjere koje su vladajuće klase poduzimale protiv proletariziranih seljaka. Nije uočeno da hajdučija toga vremena predstavlja bunt bezemljaša i seljačke sirotinje, koja je počela da se rađa prodiranjem kapitalizma na selo u vrijeme apsolutizma, znatno se umnožila u vrijeme provizorija, a ubrzano se razvijala poslije nagodbe 1868. Spori razvoj industrije nije omogućio proletariziranim seljacima da se zaposle, pa našavši se bez zarade, a ostavši bez zemlje, u borbi za opstanak, masovno su se odavali hajdučiji.

²¹⁸ DAZ, SNV 1866, K. 148, sv. 17, br. 350.

²¹⁹ Isto, Sremska 1863, br. 1582.

²²⁰ Pozor 1862, br. 96.